

I det fördolda

En antologi om konspirationsteorier

 Forum
för levande
historia

Redaktör: Oscar Österberg

I det fördolda

En antologi om konspirationsteorier

Redaktör: Oscar Österberg

Titel: I det fördolda. En antologi om konspirationsteorier.

Redaktör: Oscar Österberg

Grafisk design: Magnus Wigg

Omslagsbilden är genererad i AI-tjänsten Midjourney

Utgiven: oktober 2025

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

info@levandehistoria.se

levandehistoria.se

ISBN 978-91-86261-89-4

© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	5
Oscar Österberg Inledning	6
Jesper Strömbäck Konspiratorisk läggning, medieanvändning och tro på konspirationsteorier	14
Andreas Önnersfors Konspirationsteorier i skolans värld	26
Annika Rabo Antropologiska perspektiv på olycka och motgångar – att studera konspirationsteorier med en förstående och uppmärksam blick	54
Oscar Österberg Föreställningar om ”judiska” konspirationer – en utdragen historia	72
Appendix: Tabellbilaga	92
Författarpresentationer	98
Slutnoter	100

Förord

Vi har nog alla kommit i kontakt med olika konspirationsteorier. Kanske har vi inte alltid ens insett att det är en konspirationsteori? Det kan handla om påståenden som mest uppfattas som underhållande, eller bara ”galna”. Men det kan också handla om påståenden som sprider desinformation och ogrundade förklaringar till hur ekonomi, medier och samhället styrs, eller till olika händelser såsom coronapandemin. Inte sällan är antisemitiska föreställningar en del i dessa påståenden. Den här typen av konspirationsteorier kan ge näring åt hat, hot och våld. De kan också bidra till att urholka tilliten mellan människor och vara ett hot mot demokratin.

Konspirationsteorier är inget nytt fenomen, men i dagens digitala medielandskap har deras spridning fått en helt ny kraft. Vad som tidigare spreds mer begränsat och därför ofta kunde ses som marginella uppfattningar delas nu sekundsnabbt i realtid, över hela världen, och når människor i alla åldrar – inte minst unga. Samtidigt blir det svårare att skilja på fakta och fiktion, särskilt i ett informationsflöde där trovärdiga nyhetskällor blandas med desinformation, åsikter och spekulationer.

För unga som växer upp i detta landskap är skolan en särskilt viktig arena för att rusta elever med verktyg för källkritik, reflektion och kritiskt tänkande. Det handlar inte bara om att känna igen en

konspirationsteori, utan också om att förstå varför vissa berättelser lockar, vad de fyller för behov och vilka risker de kan innebära – för individer och för samhället i stort. Det är viktigt även för vuxna.

I den här antologin samlas fyra aktuella forskningsperspektiv på konspirationsteorier. Tillsammans visar de hur detta komplexa fenomen sett ut genom historien och på olika sätt påverkar samhället idag, bland annat i skolans värld.

I en orolig och snabbt föränderlig värld vill vi förstå och skapa mening. Då kan förenklade förklaringar till svåra och komplexa händelser vara lockande – något som konspirationsteorier ofta erbjuder.

När konspirationsteorier bidrar till misstro, fientlighet och radikaliserings och i förlängningen försvagar demokratin måste vi vara särskilt uppmärksamma. Därför är det viktigt att vi alla granskar och ifrågasätter dem och uppmuntrar till kunskapsbaserade samtal.

Petra Mårseius

Överintendent vid Forum för levande historia

Oscar Österberg

Inledning

På lördagskvällen den 28 oktober 1931 framträdde den socialdemokratiska riksdagsmannen Ivar Vennerström inför ett åttiotial personer som hade samlats i Folkets Hus i Sölvesborg. Han talade om händelserna i Ådalen tidigare under året då militär sköt ihjäl fem personer i samband med en arbetsplatskonflikt. Enligt *Sölvesborgstidningens* referat fördömde Vennerström starkt den kommunistiska propagandan som han ansåg vara en bakomliggande orsak, men han tog avstånd från dem som påstod att allt var orkestrerat av Sovjetunionen:

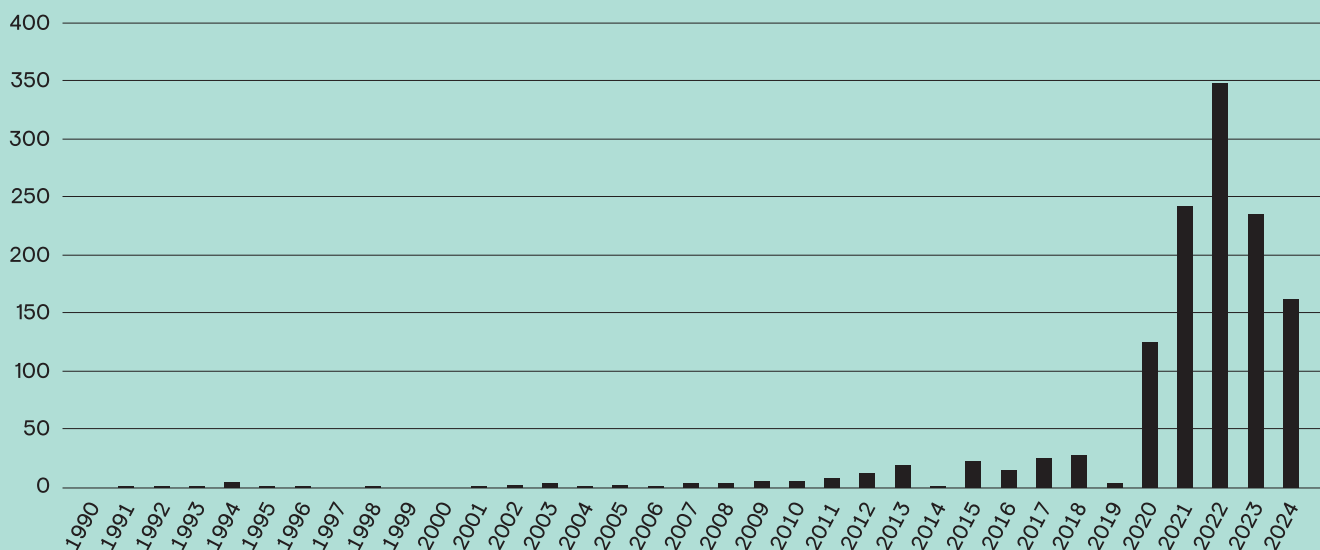
Konspirationsteorierna, att det hela skulle vara lett från Moskva, ville tal. icke tro på. Ådalens folk är ej håller av ett våldsamt kynne, men om de komma samman i tusental, kunna de handla i massuggestion, utan konspiration.¹

Detta var möjligen första gången som en svensk dagstidning använde ordet ”konspirationsteori”, åtminstone är det första träffen för sökordet konspirationsteori* i Kungliga bibliotekets databas över digitaliserade svenska dagstidningar. Där-

efter skulle det dröja sju år innan termen dök upp igen, denna gång i en ledare i *Dagens Nyheter* som behandlade Novemberpogromen i Tyskland på hösten 1938.² Sedan försvann ordet från den svenska dags- och kvällspressen i ytterligare tjugotvå år innan det återkom i slutet av 1960 i en artikel av Anders Ehnmark som behandlade den kommersiella reklamen i USA.³

Detta kan tyckas märkligt i ett nutida sammanhang där termen är flitigt använd i samhällsdebatt och politik. Enbart i juni 2024 förekom den fyrtiosex gånger i *Dagens Nyheter*. En sökning i kammarens protokoll på Riksdagens webbplats ger 168 träffar, 71 av dessa är för perioden 2020–2024, 31 gäller perioden 2010–2019, 29 åren 2000–2009 och resterande 27 träffar avser perioden 1968–1999. Inom samhällsvetenskaplig och medicinsk forskning har vi sett en explosiv ökning i publikationer som behandlar konspirationsteorier. En sökning på ”conspiracy theory” i den stora databasen Google Scholar ger ungefär 687 000 träffar. Söker man på samma term i en mer specialiserad databas, PubMed, som fokuserar på medicinsk

Figur 1. Artiklar om konspirationsteorier i databasen PubMed som publicerats under åren 1990–2024 (antal per år)

forskning påträffas i 144 artiklar som publicerats under perioden 1990–2024. Som framgår av figuren ovan är de emellertid inte jämnt fördelade över tid, utan merparten har publicerats efter 2019. Som Annika Rabo konstaterar i sitt bidrag till denna antologi är konspirationsteorier ”heta”.

En anledning till detta uppsving är sannolikt att spridningen av konspirationsteorier och falska påståenden om samhällsförhållanden upplevs som ett större problem idag än vad som var fallet för ett par decennier sedan.⁴ En milstolpe i denna utveckling var coronapandemin, då en mängd konspirationsteorier spreds om virusets ursprung och myndigheternas försök att bekämpa pandemin.⁵ Även andra faktorer spelar säkert en roll, till exempel lättheten att sprida budskap till en stor mängd människor på sociala medier.

Något om begreppshistorien

Även om termen är ny är konspirationer och berättelser om konspirationer betydligt äldre. I antikens Aten var problemet med konspirationer ofta något som lyftes i den politiska retoriken, även om man använde andra termer såsom ἐπιβουλεύειν (att smida ränker).⁶ Även i republikens Rom förekom sådana diskussioner, men den vanligaste termen i dessa sammanhang var coniuratio (sammansvärjning). Ursprungligen användes detta ord för att beteckna den trohetsed som romerska soldater avlade i tider av plötsligt och extremt hot. Coniuratio var därför inledningsvis värdeneutralt och syftade helt enkelt på handlingen att avlägga en ed eller liera sig med andra i ett gemensamt syfte. Senare kom ordet att bli mer negativt laddat.⁷ Ordet conspiratio, som kommer från conspirare (bokstavligen ”att andas tillsammans”), existerade emellertid och hade länge huvudbetydelsen enighet, endräkt eller harmoni. Hos klassiska författare som Marcus Tullius Cicero, Publius Cornelius Tacitus eller Gaius Suetonius Tranquillus är conspiratio i allmänhet positivt laddat.⁸ När till

exempel Cicero i ett antal berömda tal anklagade Lucius Sergius Catilina för att konspirera mot den romerska republiken använde han *coniuratio* för att beteckna den påstådda konspirationen mot Rom och *conspiratio* för att beteckna de medborgare som slutit sig samman för att försvara republiken.⁹

I medeltidslatinet hade termen *conspiratio* emellertid fått en negativ laddning. Vi ser det till exempel i Cistercienserordens regler från mitten av 1200-talet där en särskild paragraf behandlade ”konspiratörers straff”.¹⁰ I slutet av 1300-talet hade termen även introducerats i engelskan och användes till exempel av Jeffrey Chaucer i *Canterbury Tales*.¹¹ Konspirationsteorier som sådana verkar inte ha intresserat medeltida europeiska politiska tänkare, utan det var först under renässansen som ett intresse för konspirationer som fenomen uppstod. Historikerna Cornel Zwierlein och Beatrice de Graaf har kopplat det till uppkomsten av en ny form av offentlig sfär i vilken information om olika stater och deras inre förhållanden cirkulerade på ett sätt det inte tidigare hade gjort, även om den ännu var ett embryo till den offentlighet som skulle växa fram under kommande sekler.¹²

Renässansens kanske mest uppmärksammade politiske teoretiker Niccolò Machiavelli ägnade relativt stor uppmärksamhet åt konspirationer i sina skrifter, men likt de klassiska romerska författarna föredrog han termen *congiura* (sammansvärjning).¹³ Likväl är det tydligt att ordet konspiration etablerade sig under 1500-talet, även i svenskan. Vi möter den till exempel i Per Brahes krönika, troligen nedtecknad på 1580-talet. Där berättas att några borgare och köpmän i Stockholm, som arbetade för Hansastaden Lübeck, planerade att mörda Gustav Vasa år 1536 genom att spränga honom med krut som de gömt under hans stol i kyrkan, något som Brahe betecknade som ”conspiration”.¹⁴

Vid denna tid hade begreppet konspiration också kopplats till hemlighetsmakeri, vilket inte

kännetecknade hur det användes i antikens Rom.¹⁵

För renässansens tänkare var konspirationer någonting som var kopplat till den absoluta politiska eliten vid furstarnas hov och ingenting som handlade om de breda massorna. I *Fursten* beto-
nade Macchiavelli vikten av att furstarna höll sig väl med vanligt folk för att undanröja risken för konspirationer, eftersom konspiratörer var rädda för folkets vrede ifall de skulle döda en populär härskare.¹⁶ Han var ännu tydligare i *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*: ”Jag menar att genom hela historien har alla sammansvärjningar skapats av betydelsefulla män eller av personer nära fursten [...]”.¹⁷

I samband med de europeiska religionskrigen på 1500- och 1600-talen spreds påståenden om ”katolska” respektive ”protestantiska” konspirationer. Det breddade förståelsen av begreppet i bemärkelsen att konspirationer inte enbart var något som handlade om furstehusen och hoven, utan kunde omfatta större grupper i samhället.¹⁸ Under 1700-talet ägde ytterligare en ”demokrativering” rum. Den amerikanska revolutionen föregicks av spridandet av konspirationsteorier och konspiratoriskt tänkande i de brittiska kolonierna i Nordamerika, men den stora vattendelaren var den franska revolutionen.¹⁹ Nu kom revolutionen att kopplas till mer eller mindre hemliga och mer eller mindre verkliga sällskap såsom frimurarna eller Illuminati.²⁰ Under 1800-talets första halva skulle konservativa krafter oroa sig för revolutionära konspirationer och revolutionärt sinnade hemliga sällskap. När revolutionsförsök brutit ut i många europeiska länder förebrådde den preussiske kungen Friedrich Wilhelm IV sin vän Karl von Bunsen för att denne hade hävdats att ”*tron på konspirationer skulle vara ett spöke*, att det i verkligheten inte fanns eller hade funnits några” och menade att oroligheterna bevisade existensen av konspirationer.²¹ Liberala krafter oroade sig istället för jesuitiska konspirationer och, som kommer att behandlas

Jag menar att genom hela historien har alla sammansvärjningar skapats av betydelsefulla män eller av personer nära fursten [...].

senare i denna antologi, snart skulle berättelser om judiska konspirationer börja cirkulera.²²

Den språkliga sammansättningen av termerna konspiration och teori är emellertid av betydligt yngre datum. Den började användas i den amerikanska kriminaljournalistiken i slutet av 1800-talet och då som en neutral benämning på hypotesen att ett brott orsakats av ett antal gärningsmän som i hemlighet hade samarbetat.²³ Därefter breddades begreppet men det var först efter det andra världskriget som konspirationsteori etablerades som ett negativt laddat begrepp i engelskspråkig samhällsvetenskap med en betydelse som liknar den som dominerar i dagens samhällsdebatt:

The negative connotations reflected fundamental reservations about conspiracy as the model for explaining not so much individual crimes (such as assassinations) but broader social trends or large-scale political events (such as revolutions). *Conspiracy* in this tradition did not point to a specific crime but instead adumbrated an overarching narrative or an encompassing framework of subversion – with the implication that the meaning of specific events would first reveal itself once these events were placed in the broader context created by this subversion. The fact that *conspiracy* was in itself inadequate to the task of reaching these heights of abstraction becomes apparent in view of the need initially felt to append to conspiracy theory some general entity. Thus, we find talk of the *conspiracy theory of society* (Popper 1950), *of history* (Neumann 1957), *of events and of politics* (Bell 1960, 1963 [...]).²⁴

Sannolikt mest känd av dessa är Karl Poppers analys av konspirationsteorin om samhället: ”the view that an explanation of a social phenomenon consists in the discovery of the men or groups who are interested in the occurrence of this phenomenon (sometimes it is a hidden interest

which has first to be revealed) and who have planned and conspired to bring it about”.²⁵

Definitionsproblemet

Trots att termen är så vanligt förekommande i offentligheten och i forskningen finns det ingen av alla accepterad definition av konspirationsteori. *Svensk Ordbok* ger följande definition: ”teori som försöker förklara något genom att anta förekomst av konspirationer ibland på ett fantasifullt sätt”.²⁶ Svenska Akademiens ordlista definierar termen snarlikt: ”fantasifull teori som förutsätter konspirationer” medan *Nationalencyklopedin* ger en något mer specifik beskrivning: ”icke styrkt föreställning eller teori som söker förklara en viktig historisk, politisk eller social händelse med en bakomliggande hemlig komplott av ett antal makthavare”.²⁷ I den akademiska forskningen har olika försök till definitioner förts fram genom åren. För mer än tjugofem år sedan gav till exempel filosofen Brian L. Keeley följande definition: ”A conspiracy theory is a proposed explanation of some historical event (or events) in terms of the significant causal agency of a relatively small group of persons the conspirators acting in secret.”²⁸ Även om en del har använt sig av denna definition har många andra tagit fram alternativ.²⁹ Trots att definitionerna är många går det att identifiera vissa gemensamma drag. Först och främst att det handlar om försök att förklara en händelse eller situation genom att referera till målmedvetna handlingar av ett antal aktörer som agerar i hemlighet. Detta skulle kunna sägas vara en minimidefinition. De flesta, åtminstone utanför filosofin, förefaller emellertid vara överens om att en konspirationsteori är något annat än en teori om att det finns en konspiration och att ”teori” i termen konspirationsteori inte betyder detsamma som vad vanligen är fallet i etablerad forskning.³⁰ Gemensamt för de flesta, både innanför och utanför akademien, är att man uppfattar en

**En relativt stabil
och generell
psykologisk tendens
att se på världen
i konspiratoriska
termer och att
tro på olika
konspirationsteorier**

konspirationsteori som någonting negativt.

Det finns emellertid undantag. Inom filosofin har en del vänt sig mot dessa antaganden och argumenterar i stället för behovet av en mer värdeneutral förståelse av begreppet. De pekar bland annat på svårigheten att göra en generell skillnad mellan giltiga teorier om konspirationer och icke-giltiga konspirationsteorier och att det inte finns någonting i sig irrationellt med att förklara en händelse med att åberopa existensen av en konspiration.³¹ Två av föreläsarna för den senare positionen har polemiskt hävdad att samhällsvetenskaperna under de sista decennierna drabbats av en ”konspirationsteoripani”.³² Som Juha Räikkä har påpekat flyttar dock denna kunskapsteoretiska diskussion lätt fokus från de samhällsproblem som vanligen diskuteras i samband med konspirationsteorier.³³

I stället för att fastna i definitionsproblemet kan man se till gemensamma eller ofta förekommande drag i det fenomen som de flesta väljer att beteckna som konspirationsteori. Statsvetaren Michael Barkun har till exempel pekat på tre grundantaganden som han menar kännetecknar en konspirationsteori: 1) att inget sker genom en slump, 2) att inget är vad det förefaller vara och 3) att allting hänger samman. Han skiljer även mellan konspirationsteorier som handlar om enskilda händelser, teorier om systematiska konspirationer med mer omfattande målsättningar (till exempel ta kontrollen över ett land eller hela världen) och teorier om ”super-konspirationer”. De sistnämnda handlar om föreställningar att en mängd olika konspirationer är sammanlänkade med varandra på ett hierarkiskt sätt.³⁴ I Sverige har idéhistorikern Andreas Önnersfors utvecklat denna tanke och identifierat tolv ofta återkommande beståndsdelar i konspirationsteorier: 1) mönster – allting hänger ihop, 2) planen – allting är avsiktligt, 3) sammanvärvningen – de är ute efter oss, 4) onda avsikter – någon vill oss illa, 5) hemlighet – någon vill dölja något för oss, 6) bevis – det finns fakta som beläg-

ger konspirationen, 7) dualism – allting är svart eller vitt, 8) syndaböcker – det är alltid någon annans fel, 9) demonisering – de skyldiga är onda, 10) systemkollaps – samhället är på väg mot sitt yttersta slut, 11) sanningssägarna – de goda har genomskådat konspirationen och 12) mediala uttryck av manipulation – mörker, masker, undergångsmusik (se även Önnersfors bidrag i denna volym).³⁵

Bidragen i denna antologi utgår inte från någon gemensam definition och behandlar dessutom olika ämnesområden utifrån olika forskningsdiscipliner.

Bidragen

I det inledande kapitlet diskuterar Jesper Strömbeck sambandet mellan konspiratorisk läggning och medieanvändning. Konspiratorisk läggning syftar på ”en relativt stabil och generell psykologisk tendens att se på världen i konspiratoriska termer och att tro på olika konspirationsteorier” som påverkar sannolikheten för att människor ska vara benägna att tro på konspirationsteorier rent allmänt. Den styr emellertid inte exakt vilka konspirationsteorier som människor kommer att tro på och det är i det sammanhanget som medieutbud och mediekonsumtion blir viktigt. Inte minst sociala medier har gjort det både lättare att sprida olika konspirationsteorier och ökat sannolikheten att bli exponerad för dem.

I det andra kapitlet tar Andreas Önnersfors upp konspirationsteorier i en skolkontext. Med utgångspunkt i skolans styrdokument och tidigare forskning behandlar Önnersfors de utmaningar som konspirationsteorier kan skapa i skolans värld och diskuterar hur man som lärare kan hantera dem. Han identifierar fyra områden där fyra konspirationsteorier ofta förekommer som han benämner ”kontroversiellt är kul,” ”kunskapsresistens,” ”ifrågasatt demokrati” och ”social identitet”. Avslutningsvis presenterar Önnersfors fyra under-

visningsupplägg som utvecklats i Norge för att behandla konspirationsteorier i undervisningen.

I det tredje kapitlet anlägger Annika Rabo ett socialantropologiskt perspektiv på studiet av konspirationsteorier, eller ”konspirationsprat” som hon också kallar det, med utgångspunkt i sina erfarenheter av fältstudier i Libanon och Syrien. I bidraget behandlar Rabo hur hennes intresse för fenomenet väcktes under samtal med människor i Mellanöstern, vilket så småningom ledde till mer fokuserad forskning inom det europeiska forskarnätverket COMPACT. Merparten av forskningen om konspirationsteorier och konspiratoriskt tänkande har ägt rum inom discipliner som psykologi, socialpsykologi, statsvetenskap och idéhistoria. Rabo visar fruktbarheten av att även inkludera antropologiska perspektiv, något som också öppnar upp möjligheten att se släktskapen med andra sociala och kulturella fenomen i tid och rum, såsom tron på häxor och satanistiska sällskap. Hon pekar även på vikten av att inte enbart studera och försöka förstå konspirationsteorierna och de som sprider dem utan även vår samtida oro för fenomenet. Vilka konflikter uppstår kring konspirationsteorier och hur ska vi förstå och hantera dem?

I det avslutande kapitlet ger Oscar Österberg en historisk översikt av judefientliga och antisemitiska konspirationsteorier. Han analyserar även resultaten från några svenska enkätundersökningar där respondenterna har fått ta ställning till ett antal påståenden om ”judisk” makt och konspirations-teorier om judar och om Israel. Vilka är det som är benägna att tro på sådana påståenden och vilken betydelse har det om påståendet handlar om ”judar” eller om staten Israel? Analysen pekar på vissa gemensamma drag bland de som accepterat konspirationsteorierna, även om mycket fortfarande förblir obesvarat.

Konspiratorisk läggning, medieanvändning och tro på konspirationsteorier

Det amerikanska presidentvalet 2020 var riggat: egentligen vann Trump. Hade han inte vunnit 2024 hade det berott på valfusk. Det pågår ett planerat folkutbyte där vita kristna ersätts av invandrade muslimer. FN:S Agenda 21 är egentligen en plan för att skapa världsherravälde. Corona-viruset uppfanns av Kina – eller av USA – som ett biologiskt vapen. Bill Gates använde vaccinerna mot Covid för att inplantera mikrochip genom vilka han skulle kunna kontrollera människor. Attackerna mot World Trade Center den 11 september 2001 var egentligen ett insiderjobb utfört av personer inom den amerikanska staten. World Economic Forum har som mål att erövra världsherravälde. Myndigheter och läkemedelsbolag döljer att HPV-vaccin kan orsaka autism. Klimatförändringarna är en bluff för att öka statens kontroll. De som styr är inte valda politiker utan dolda makthavare som ingår i den ”den djupa staten” inom staten.

Listan över olika konspirationsteorier som florerar kan göras lång, de som nämns här utgör bara ett litet axplock.³⁶ Under de två senaste

decennierna talar allt för att de har blivit alltmer spridda och framträdande, inte minst på grund av digitaliseringen och framväxten av digitala och sociala medier och forum. Dessa gör det möjligt för i princip vem som helst att publicera information om i princip vad som helst, oavsett dess sanningshalt, och sprida den via en växande flora av sociala medier, digitala diskussionsforum, alternativa medier med olika agendor, hemsidor och bloggar. Det gäller inte bara vanliga människor, utan också olika inhemska aktörer eller främmande stater som drivs av politiska eller ekonomiska drivkrafter.³⁷

Det har ökat mängden falsk och missvisande information som florerar, inklusive information kopplad till olika konspirationsteorier.³⁸

Den här utvecklingen har medfört att de som söker efter information om olika konspirationsteorier eller efter likasinnade har fått det väldigt mycket enklare att hitta det. Minst lika viktigt är dock att sannolikheten har ökat för att människor som inte söker efter information om konspirationsteorier ändå exponeras för det. Det beror inte bara på sociala medier, även om de är centrala för

spridandet av konspirationsteorier.³⁹ Det beror också på att ledande politiker, inte minst högerpopulistiska och auktoritära politiker, allt oftare torgför eller anspelar på konspirationsteorier.⁴⁰ Det har gjort att information om konspirationsteorier sprids även av etablerade nyhetsmedier.⁴¹ Ett av många exempel är konspirationsteorin om att det amerikanska presidentvalet 2020 var riggat, medan ett annat är att Sverigedemokraterna driver konspirationsteorin att det pågår ett folkutbyte.⁴² När politiskt framträdande personer sprider konspirationsteorier är det svårt för etablerade nyhetsmedier att inte rapportera om det, även om de också markerar att påståendena är falska.⁴³

Alla som exponeras för konspirationsteorier är samtidigt inte lika benägna att tro på dem. Två personer kan mycket väl exponeras för exakt samma information om någon konspirationsteori, men medan den ena tror på informationen kan den andra mycket väl avfärda den som osannolik, falsk och missvisande. Frågan är varför?

En viktig förklaring till detta är att vissa människor har en starkare konspiratorisk läggning (*conspiracy mentality*) än andra.⁴⁴ Med det avses något förenklat en generell psykologisk tendens att tro på olika konspirationsteorier.⁴⁵ Konspiratorisk läggning skiljer sig både konceptuellt och empiriskt från tro på specifika konspirationsteorier, och kan förklara varför benägenheten att tro på specifika konspirationsteorier skiljer sig mellan människor.⁴⁶ Den kan också förklara varför de som tror på en konspirationsteori oftast även tror på andra.⁴⁷ Det finns även forskning som tyder på att det kan gälla också när olika konspirationsteorier logiskt sett är oförenliga.⁴⁸

Eftersom konspiratorisk läggning är en viktig förklaring till varför människor tror på specifika konspirationsteorier är syftet med det här kapitlet i ett första steg att analysera forskning om vad som kan förklara graden av konspiratorisk läggning. I ett andra steg kommer fokus att ligga på

relationen mellan konspiratorisk läggning och medieanvändning, eftersom det i allt väsentligt är via olika medier som människor exponeras för information relaterad till konspirationsteorier. Först finns dock skäl att närmare diskutera och definiera några av de mest centrala begreppen.

Konspirationer och konspirationsteorier

Att vara specifik med hur begrepp används är generellt en dygd, och det gäller särskilt begrepp som lätt kan missförstås eller missbrukas eller som är omtvistade. Det gäller bland annat konspirationsteorier: få ser sig själva som konspirationsteoretiker, och att kalla någon för konspirationsteoretiker kan vara ett effektivt sätt att tysta någon.

Själv uttrycket konspiration kommer från latinets ”conspirare”, som betyder ”att andas tillsammans” eller att ”agera tillsammans”.⁴⁹ Begreppet syftar på att det finns en hemlig sammansvärjning eller komplott mellan en grupp människor som har ett illasinnat och fientligt syfte. Ofta använder dessa konspiratörer sig av olika organisationer för att uppnå sina illasinnade syften, men det är inte nödvändigt. De kan också organisera sig informellt. Oavsett vilket agerar de som anklagas för att ingå i en konspiration i det fördolda för att uppnå mål som på ett eller annat sätt står i strid med det allmänna bästa: ”de” som är inblandade i en påstådd konspiration är ute efter att skada ”oss”. Vad som antas vara dolt är antingen (a) de som är inblandade i en konspiration, eller (b) deras aktiviteter, eller (c) både och.⁵⁰

Genom historien har det onekligen funnits verkliga konspirationer, vilket Watergate påminner om. Man kan därför ha en teori om att det förekommer någon form av specifik konspiration. Konceptuellt är en teori om en konspiration dock inte detsamma som en konspirationsteori, givet

hur begreppen används inom forskningen.⁵¹ Det råder också bred enighet inom forskningen om att ordet ”teori” i sammansättningen konspirations-teori är missvisande och att konspirationsteorier inte handlar om teori i sedvanlig mening.

Verkliga teorier handlar nämligen om försök att förklara fenomen eller samband, och de omprövas, revideras eller förkastas beroende på vad forskning, fakta och annan evidens visar. Teorierna är utgångspunkter, inte slutpunkter. De kan hjälpa till att förklara fenomen eller samband, men det avgörande är vad empirin visar. Det skiljer verkliga teorier från konspirationsteorier, där en viss slutsats och sanning istället tas för given och ska bevisas.⁵² Statsvetaren Michael Barkun har därför konstaterat att ”conspiracy theories are at their heart nonfalsifiable”, och att ”every attempt at falsification is dismissed as a ruse”.⁵³

När det gäller definitionen av konspirations-teori är en framträdande definition att begreppet syftar på ”attempts to explain the ultimate causes of significant social and political events and circumstances with claims of secret plots by two or more powerful actors”.⁵⁴ Antagandet är att det som händer, händer därför att någon grupp i det fördolda vill och har sett till att det händer. Att många – kanske de allra flesta – händelser är oförutsedda, sker som bieffekter eller av ren slump förkastas. Ett bra exempel på det gavs hösten 2024 när orkanerna Helene och Milton drabbade USA. Genast spreds konspirationsteorier av olika högerdebattörer, högeralternativa medier och anhängare till Trump, som bland annat hävdade att regeringen hade skapat och kontrollerade orkanerna.⁵⁵

Exemplet illustrerar att konspirationsteorier generellt utmärks av tre särdrag: inget sker av slump, inget är som det verkar, och allting hänger samman.⁵⁶ Som en konsekvens misstror de som tror på konspirationsteorier etablerad kunskap och etablerade kunskapsauktoriteter såsom universitet, myndigheter och nyhetsmedier, liksom de som

arbetar inom sådana institutioner. Institutioner och personer som ifrågasätter att en konspirationsteori är sann eller presenterar evidens som strider mot en konspirationsteori ses följaktligen som naiv och lurad, som en villig medlöpare, eller som en del av konspirationen.⁵⁷ Evidens som motsäger en konspirationsteori förkastas, och den enda form av evidens som accepteras är sådan som bekräftar konspirationsteorin.

Ett annat viktigt särdrag som utmärker konspirationsteorier är att de framställer världen som indelad i ont och gott, onda och goda. De onda är ”de” som är inblandade i olika konspirationer, de goda är de oskyldiga ”vi” som drabbas. Därutöver finns vad som kallas ”sheeples”, en sammansättning av engelskans ”sheep” och ”people”. Med det avses de som låter sig luras och kontrolleras av konspiratörerna och deras hantlangare och som inte ser eller vägrar ta emot ”sanningen”.⁵⁸ Just uppdelningen av världen i ”goda” och ”onda”, liksom misstron mot etablerade samhälls- och kunskapsauktoriteter såsom universitet, vetenskaplig forskning och traditionella nyhetsmedier, har fått flera forskare att peka på att det finns ett starkt släktskap mellan ett konspirationsteoretiskt och populistiskt tänkande.⁵⁹ Det gäller även tilltron till ”stigmatiserad kunskap”, det vill säga kunskap som förkastas eller inte bekräftas av etablerade kunskapsauktoriteter. En annan likhet är att förespråkare för såväl konspirationsteorier som populistiska ledare gärna framställer sig som sanningssägare: de, och endast de, vågar säga den verkliga sanningen bortom de lögnar och dimridåer som olika ”eliter” – till exempel andra politiker, forskare, traditionella nyhetsmedier eller myndigheter – sprider.

Tro på konspirationsteorier och konspiratorisk läggning

Ett viktigt faktum som framkommer av forskning är att tro på konspirationsteorier är relativt vanligt förekommande.⁶⁰ Tro på konspirationsteorier kan därför inte avfärdas som ett randfenomen, som något patologiskt eller som något enbart för knäppskallar.⁶¹ Det gäller även om vissa konspirationsteorier är extremare än andra och kan ha mer negativa konsekvenser antingen på individnivån (exempelvis att man inte vaccinerar sig) eller samhällsnivån (exempelvis att man attackerar vad man tror är skyldiga personer eller organisationer).⁶²

Hur många som tror på en viss konspirationsteori varierar naturligt nog beroende av vad den handlar om. En svensk studie visar exempelvis att 27 procent instämmer i att ”den verkliga orsaken till Estoniakatastrofen har mörklagts av myndigheterna” medan 22 procent instämmer i att ”coronaviruset skapades av forskare i ett laboratorium”. Det är betydligt högre andelar än de 9 procent som instämmer i att ”Palmeutredningen hade som syfte att dölja de verkliga förövarna” eller de 3 procent som instämmer i att ”det finns en världsomfattande judisk konspiration”.⁶³

Åtminstone gällde dessa resultat vid tidpunkten för undersökningen. Om de är giltiga även idag är dock osäkert, eftersom det inte finns särskilt mycket forskning om hur stabil tron på olika specifika konspirationsteorier är.⁶⁴ Liksom andra åsikter och verklighetsuppfattningar påverkas tron på specifika konspirationsteorier av en lång rad faktorer, bland annat hur framträdande de är i olika medier och den politiska debatten och i vilken grad politiska aktörer som människor identifierar sig med förespråkar dem.⁶⁵

En annan viktig förklaring är, som nämndes tidigare, graden av *konspiratorisk läggning*. Med det avses en relativt stabil och generell psykologisk tendens att se på världen i konspiratoriska termer och att tro på olika konspirationsteorier.⁶⁶

Som sådan kan den antas ha stor betydelse för hur människor uppfattar och tolkar världen rent generellt, men också när det gäller benägenheten att tro på specifika konspirationsteorier. Viktigt att notera är att konspiratorisk läggning inte bara konceptuellt skiljer sig från tro på specifika konspirationsteorier. Även empiriskt visar forskning att konspiratorisk läggning skiljer sig från, och föregår, tro på specifika konspirationsteorier.⁶⁷ I dessa studier brukar konspiratorisk läggning mätas genom att människor får ta del av påståenden som är konspiratoriska till sin karaktär, men utan att nämna konkreta konspirationer. Ett par exempel på sådana påståenden är ”Den officiella versionen som myndigheter ger om olika händelser döljer ofta sanningen” och ”Det finns hemliga organisationer som har stor påverkan på politiska beslut”.

Ibland beskrivs konspiratorisk läggning i termer av ett underliggande trossystem som har vissa likheter med ideologi, och som gör att vissa människor har en starkare tendens än andra att tolka fenomen och händelser som ett resultat av konspirationer.⁶⁸ Liksom andra trossystem, ideologier och religioner fyller konspiratorisk läggning precis som tro på specifika konspirationsteorier olika epistemologiska, existentiella och emotionella samt sociala behov som alla människor har, men som vi fyller på olika sätt.⁶⁹ Lite förenklat handlar de *epistemologiska behoven* bland annat om att orientera sig i tillvaron och känna att man förstår olika företeelser och fenomen, de *existentiella och emotionella behoven* om att känna sig trygg, säker och att man har kontroll över en situation, och de *sociala behoven* om att känna tillhörighet till, och gemenskap med, grupper av människor som man identifierar sig med och i kontrast till andra grupper.⁷⁰ När det gäller behovet av gemenskap har Önnerfors lyft fram att det handlar om tre typer av gemenskaper: ”mellan konspirationens offer, mellan dem som har tagit del av kunskapen om

konspirationen och för det tredje i motsättning mot konspiratörerna”.⁷¹

Givet detta har forskning identifierat ett antal personlighetsfaktorer som hänger samman med såväl konspiratorisk läggning som tro på specifika konspirationsteorier.⁷² En sådan faktor är överdriven förmåga att se mönster (*pattern perception*). Människan har en naturlig tendens att försöka se mönster och urskilja orsaker och verkan, men hos vissa individer är den tendensen starkare, liksom oviljan att acceptera att verkligheten är komplex och att mycket sker av slump. Det kan leda till vad som kallas *illusory pattern perception*, det vill säga att man ser mönster och orsakssamband som helt enkelt inte existerar i verkligheten. Forskning visar också att det finns ett samband mellan tro på konspirationsteorier, magiskt tänkande och en oförmåga att bedöma hur stor sannolikheten är för att olika händelser ska kunna ske samtidigt (*conjunction fallacy*).

En annan faktor av betydelse är det som kallas *agency detection*, med vilket avses tendensen att tolka handlingar som om de är ett utslag av någons vilja. Om något sker, måste det ske därför att någon avsåg att det skulle ske. Återigen är det en tendens som alla människor har, men den kan vara olika stark, och för vissa är det svårare att acceptera att saker kan ske av slump eller som en oförutsedd bieffekt och utan att det finns någon avsikt. Människor som utmärks av en överdriven *agency detection* är därför mer benägna än andra att tro på konspirationsteorier.

Det gäller särskilt när det handlar om stora och omvälvande händelser eller processer, eftersom människor har en tendens att tro att det finns en proportionalitet mellan orsak och verkan (*proportionality bias*). När något stort, viktigt eller omvälvande sker tenderar människor – vissa mer än andra – därför att söka förklaringar som matchar händelsen. Att det ibland inte finns någon enskild orsak bakom en händelse, eller att det

finns en rad var för sig mindre men samverkande faktorer som ligger bakom en händelse, eller att stora, viktiga och omvälvande händelser kan ha triviala orsaker, kan därför vara svårt att acceptera. Människor vars tänkande präglas av en stark proportionalitetsbias är därför mer benägna att tro på konspirationsteorier där officiella förklaringar inte matchar omfattningen på den händelse eller det fenomen som konspirationsteorin handlar om.

Men även människors *kognitiva stil* har betydelse, bland annat i vilken grad som människor tänker analytiskt respektive intuitivt. Det är relaterat till i vilken grad och i vilka sammanhang som människor använder vad som kallas tänkandets ”system 1” respektive ”system 2”.⁷³ Medan system 1 omfattar det automatiska, snabba och intuitiva tänkandet omfattar system 2 det mer långsamma, koncentrerade och analytiska tänkandet. När vi använder system 1 går vi på magkänsla, intuition och vad som känns rätt och rimligt, medan tänkandets system 2 är analytiskt och kräver en mental ansträngning. Ju mer människor är benägna att använda system 1, desto större är sannolikheten att tro på konspirationsteorier. När människor väl har börjat tro på en viss konspirationsteori, kan bekräftelsebias göra att de i högre grad tar till sig information som stämmer med deras uppfattning, samtidigt som de bortser från motstridig information.⁷⁴ Man kan därför säga att system 1-tänkande ökar sannolikheten för att människor ska tro på konspirationsteorier, samtidigt som de använder system 2-tänkande för att rationalisera tron på konspirationsteorierna.⁷⁵

Men benägenheten att tro på konspirationsteorier handlar inte bara om strikt psykologiska faktorer. Den handlar också om hur människor ur ett bredare perspektiv ser på och uppfattar världen – deras världsbilder (*worldviews*). Här återkommer att det finns en teoretisk koppling mellan konspiratorisk läggning och underliggande trossystem

eller ideologi. Det kan till exempel handla om i vilken grad människor hyser misstro mot politiska aktörer, nyhetsmedier och medmänniskor, ser världen som uppdelad i olika grupper av vi-och-dom, och upplever världen som farlig och hotfull.⁷⁶ Om man till en början hyser misstro mot politik och myndigheter ligger det exempelvis nära till hands att tro på konspirationsteorier där de är inblandade. I nästa steg kan det i sin tur leda till att misstron bekräftas och förstärks i en form av självförstärkande spiral.

Men även sociala och politiska faktorer har betydelse, inte minst när det gäller vilka specifika konspirationsteorier som människor tror på. Även om vissa människor har en starkare konspiratorisk läggning än andra är de inte lika benägna att tro på alla konspirationsteorier. Det har också betydelse vilka sociala eller politiska grupper människor identifierar sig med och vilka som pekas ut som skyldiga i ett visst sammanhang. Det gäller kanske särskilt konspirationsteorier som har en politisk laddning. Exempelvis visar forskning, inte så förvånande, att människor är mer benägna att tro på konspirationsteorier där de politiska motståndarna utpekats som skyldiga, än konspirationsteorier där den egna sidan pekas ut som skyldig.⁷⁷

Samtidigt finns det en pågående diskussion inom forskningen kring betydelsen av dels ideologisk lutning, dels ideologisk extremism. Medan vissa studier tyder på att det som främst har betydelse är hur långt till vänster eller höger människor står ideologiskt,⁷⁸ tyder andra studier på att en konspiratorisk läggning är starkare bland personer som står till höger än personer som står till vänster ideologiskt sett.⁷⁹ Detta kan beskrivas som extremism-tesen respektive asymmetri-tesen.

De olika resultaten kan, åtminstone delvis, förklaras av att olika studier har gjorts i olika länder och använt olika mått. Ett viktigt undantag är en studie av konspiratorisk läggning och politisk orientering i 26 länder, varav Sverige

var ett.⁸⁰ Resultaten av den studien visar dels att konspiratorisk läggning är starkare ju längre ut på vänster-högerskalan människor befinner sig, dels att den är särskilt stark bland anhängare till högerauktoritära och nationalistiska partier. Den visar också att den konspiratoriska läggningen är särskilt uttalad bland anhängare till ytterhögerpartier som inte sitter i regeringen. När det i övrigt gäller betydelsen av vänster-högerskalan fann studien att konspiratorisk läggning är starkare bland människor som står längre till höger i vissa länder – däribland Sverige – medan den i andra länder – exempelvis Spanien – är starkare bland människor som står längre till vänster. Sammantaget är en slutsats därför att både ideologisk lutning och extremism har betydelse, men att extremism och sympati för auktoritära partier i de flesta fall har större betydelse än vänster-höger.

Konspiratorisk läggning och medieanvändning

Oavsett graden av konspiratorisk läggning är en faktor som förenar människor att den främsta källan till information om politik och samhälle är medier av olika slag. Även om människor också baserar sina verklighetsuppfattningar och åsikter på egna erfarenheter och samtal med andra människor kommer den mesta informationen från någon form av medier. Det gäller även information som berör olika konspirationsteorier.

Det gör det rimligt att anta att det finns samband mellan människors användning av olika medier och konspiratorisk läggning. Hur dessa samband ser ut är dock en fråga som hittills saknar välunderbyggda svar. Ett viktigt skäl är att medan det finns många studier om relationen mellan medieanvändning och tro på specifika konspirationsteorier finns det relativt få om sambandet mellan människors medieanvändning och graden av konspiratorisk läggning. De studier som finns

tenderar också att fokusera på betydelsen av sociala medier och lämna andra typer av medier därhän.

Det finns dock undantag.⁸¹ För svensk del kan framför allt två studier nämnas. Den första av dessa bygger på de nationella SOM-undersökningarna och syftar till att undersöka vilka samband som finns mellan konspiratorisk läggning å ena sidan och sociodemografiska, politiska och medierelaterade faktorer å den andra.⁸² För att mäta graden av konspiratorisk läggning fick deltagarna ta ställning till fem påståenden: "Det är vanligt att forskare bara offentliggör resultat som stämmer överens med deras förutfattade meningar", "Det händer många viktiga saker i världen som allmänheten aldrig får information om", "Den officiella version som myndigheter ger om olika händelser döljer ofta sanningen", "Det finns hemliga organisationer som har stor påverkan på politiska beslut" och "Händelser som till synes saknar samband beror ofta på hemliga aktiviteter".⁸³ Utifrån svaren konstruerades ett index från 0–1 (medelvärde = 0,45). För att analysera sambanden användes multipel regressionsanalys, vilket gjorde det möjligt att bedöma varje faktors betydelse samtidigt som man tog hänsyn till påverkan från övriga faktorer.

I korthet fann studien att om man tar hänsyn till alla undersökta faktorer fanns det inte några samband mellan kön, ålder, utbildning och hushållsinkomst å ena sidan och konspiratorisk läggning å den andra. Samtidigt fann den att konspiratorisk läggning var starkare bland boende på landsbygd jämfört med boende i någon av storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö, och bland sympatisörer till Sverigedemokraterna. Omvänt var den svagare bland politiskt intresserade jämfört med politiskt ointresserade, bland personer som hyser tillit till andra människor jämfört med de som hyser låg tillit, och bland de som placerar sig ideologiskt klart eller något till vänster jämfört med de som placerar sig i mitten eller till höger. När det gäller betydelsen av medieanvänd-

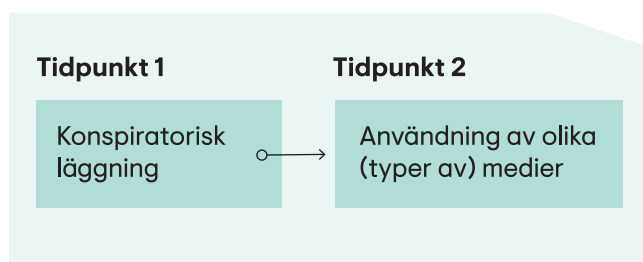
Faktum är att användning av högeralternativa medier hade det starkaste sambandet med konspiratorisk läggning av alla undersökta faktorer.

ning visade resultaten att användning av Sveriges Television är förknippat med svagare konspiratorisk läggning medan motsatsen gäller användning av sociala medier och högeralternativa medier.

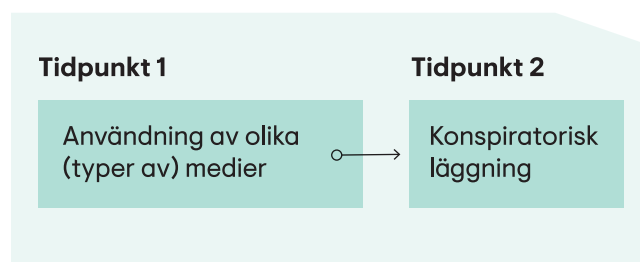
I den andra svenska studien mäts graden av konspiratorisk läggning på samma sätt som i den första, men den skiljer sig genom att bygga på en panelundersökning där samma deltagare vid två olika tillfällen fick ta ställning till samma frågor. Det gjorde det möjligt att undersöka hur olika faktorer vid den första tidpunkten påverkade benägenheten att tro på konspirationsteorier vid den andra tidpunkten.⁸⁴

Bland annat visade resultaten att ideologisk lutning till höger är förknippat med starkare konspiratorisk läggning, och att den effekten förstärks ju längre till höger som människor befinner sig. Precis som tidigare är högre utbildning och politiskt intresse förknippat med svagare konspiratorisk läggning. Vad gäller medieanvändningens betydelse visade resultaten att användning av morgontidningar är förknippat med svagare konspiratorisk läggning, medan användning av sociala medier och högeralternativa medier är förknippat med starkare konspiratorisk läggning. Faktum är att användning av högeralternativa medier hade det starkaste sambandet med konspiratorisk läggning av alla undersökta faktorer. Däremot fanns det inget samband med användning av tv-nyheter, andra tidningar eller vänsteralternativa medier.

En slutsats som skulle kunna dras av dessa och andra studier är att användning av traditionella nyhetsmedier antingen inte har något eller ett negativt samband med graden av konspiratorisk läggning, medan användning av högeralternativa och sociala medier är förknippat med starkare konspiratorisk läggning;⁸⁵ Det kan också vara värt att nämna att även andra svenska studier, som handlar om tro på specifika konspirationsteorier, visar att det finns samband mellan att sympatisera med Sverigedemokraterna och att använda

Figur 1. Illustration över selektionseffekt.

Figur 2. Illustration över medieeffekt.

högeralternativa medier och tro på konspirations-teorier om exempelvis valfusk.⁸⁶

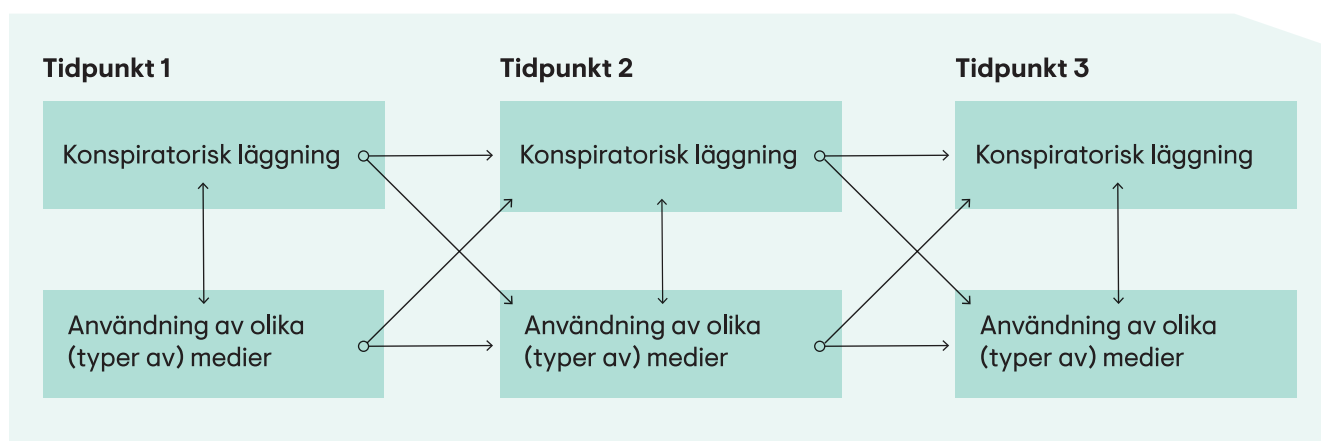
Samband, orsakssamband och mekanismer

De studier som har diskuterats så här långt har visat att det finns vissa samband mellan medieanvändning och konspiratorisk läggning. Ett samband är dock inte detsamma som ett orsakssamband, och det gäller särskilt när det handlar om medieanvändning. Tvärtom kan samband mellan medieanvändning och konspiratorisk läggning teoretiskt avspegla tre olika mekanismer.

Den första är en selektionseffekt (se figur 1 för illustration). Omfattande forskning visar att människor har en tendens att föredra information som bekräftar deras verklighetsuppfattningar, åsikter och politiska identiteter, och att det påverkar både såväl vilka informationskällor och vilken information man exponerar sig för (selektiv exponering) och vilka man undviker (selektivt undvikande).⁸⁷ Hur stark den tendensen är varierar mellan individer, och generellt tyder forskning på att selektiv exponering är vanligare än selektivt undvikande. Hur vanligt selektiv exponering och

selektivt undvikande är beror också på strukturella faktorer. Dit hör hur tillgängliga informationskällor som tillhandahåller bekräftande information är, liksom hur kostsamt ur ett tids- och informationsperspektiv det är att undvika traditionella nyhetsmedier som kan antas innehålla information som både bekräftar och utmanar människors verklighetsuppfattningar, åsikter och politiska identiteter.⁸⁸ I vilket fall kan ett samband mellan konspiratorisk läggning och medieanvändning tänkas bero på att människor som har en starkare konspiratorisk läggning väljer att ta del av respektive undvika andra medier än vad människor med en svagare konspiratorisk läggning gör.

Den andra potentiella mekanismen är en *medieeffekt* (se figur 2 för illustration). Vad som talar för det är att forskning visar att medierna kan utöva avsevärd påverkan på människors verklighetsuppfattningar och åsikter.⁸⁹ Det handlar exempelvis om vilka frågor människor tycker är viktiga samhällsproblem, så kallade dagordningseffekter.⁹⁰ Ju mer medierna rapporterar om ett problem eller en fråga, desto större är sannolikheten att människor uppfattar det problemet eller den frågan som viktig. Omvänt är sannolikheten låg att människor ska tycka att problem eller frågor som medierna

Figur 3. Illustration över ömsesidiga samband.

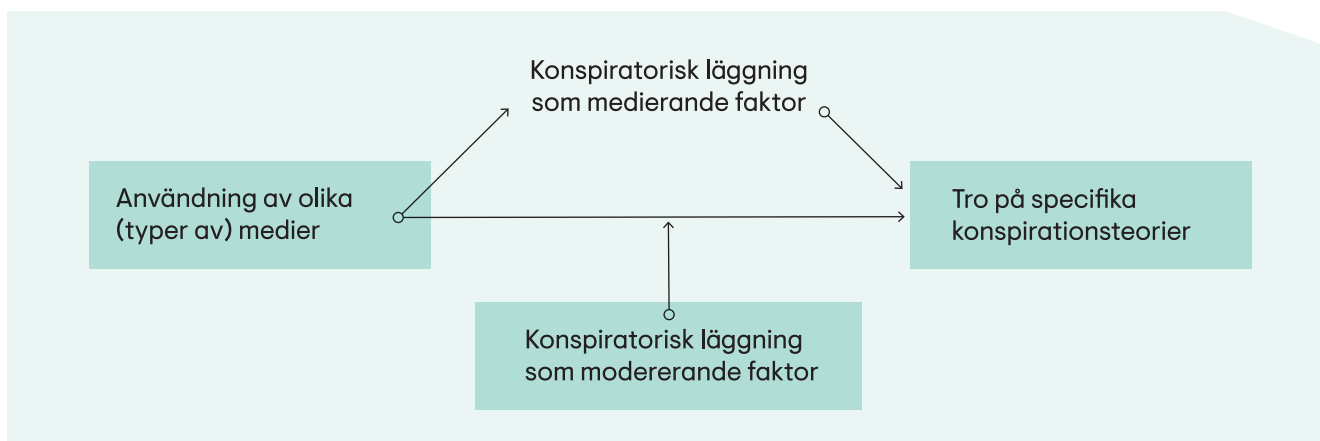
inte rapporterar om är viktiga. Det handlar också om att människors verklighetsuppfattningar och åsikter påverkas av *hur* medierna rapporterar om frågor, händelser och aktörer, så kallade gestaltningseffekter.⁹¹ Eftersom formatet för alla nyheter är begränsat handlar journalistik i hög grad om att välja vilka aspekter av en fråga, händelse eller aktör som ska lyftas fram, och vilka vinklar, ord, attribut och bilder som ska användas. Dessa formar mediernas gestaltningar av det nyheterna handlar om, och dessa påverkar (mer eller mindre) hur människor uppfattar det som nyheterna handlar om. Givet detta kan ett samband mellan konspiratorisk läggning och människors medieanvändning bero på att medieanvändningen aktiverar eller förstärker den konspiratoriska läggningen.

Den tredje potentiella mekanismen är i form av förstärkande spiraler (*reinforcing spirals*) (se figur 3 för illustration). Även om de flesta studier tenderar att fokusera på antingen selektionseffekter eller medieeffekter hänger dessa ofta samman i realiteten och med människors predispositioner.⁹² Vissa predispositioner – det kan vara verklighetsuppfattningar, åsikter eller identiteter – påverkar människors användande av olika medier, samtidigt som människors medieanvändning påverkar

deras verklighetsuppfattningar, åsikter eller identiteter.⁹³ Medieanvändningen liksom olika verklighetsuppfattningar, åsikter och identiteter fungerar ur ett sådant perspektiv som både orsak och verkan. Det kan exempelvis ske genom att medieanvändningen bidrar till att förstärka eller upprätthålla människors verklighetsuppfattningar, åsikter eller identiteter, vilka i nästa steg påverkar människors fortsatta medieanvändning. När användningen av olika medier bidrar till att upprätthålla människors verklighetsuppfattningar, åsikter eller identiteter förhindrar de förändringar som annars skulle ske.⁹⁴

Vad gäller relationen mellan konspiratorisk läggning och medianvändning finns det få studier som bygger på paneldata och som möjliggör analyser av de underliggande mekanismerna och hur sambanden ser ut över tid. Ett undantag är en chilensk studie, som fokuserade på användningen av sociala medier.⁹⁵ Den fann att det fanns ömsesidiga samband över tid, men även att konspiratorisk läggning hade starkare effekt på användningen av sociala medier än vice versa.

I vilken utsträckning dessa resultat går att generalisera är oklart. Det beror inte på att en studie

Figur 4. Konspiratorisk läggning som medierande eller modererande faktor.

är otillräcklig eller att den genomfördes i Chile. Av betydelse är också att det gick ett år mellan mätningarna samtidigt som det är oklart hur snabbt olika effekter kan antas visa sig. Uppstår eventuella effekter efter en vecka, en månad, sex månader, ett år? Det har vi i dagsläget ingen kunskap om. Teoretiskt finns det dock skäl att anta att selektionseffekter generellt är mer betydelsefulla än medieeffekter. Det främsta skälet är att konspiratorisk läggning är en förhållandevis stabil psykologisk tendens medan människors medieanvändning kan variera förhållandevis mycket.

Vid sidan av dessa är det också tänkbart att konspiratorisk läggning antingen *medierar* eller *modererar* sambandet mellan medieanvändning och tro på specifika konspirationsteorier. Med det avses att effekten av medieanvändning sker genom konspiratorisk läggning eller påverkar styrkan på sambandet mellan medieanvändning och tro på specifika konspirationsteorier (se figur 4 för illustration).

I vilken utsträckning konspiratorisk läggning medierar eller modererar effekten av att använda olika medier på tilltron till olika konspirationsteorier finns det dessvärre relativt lite forskning

om. Ett undantag är dock en amerikansk studie av sambandet mellan användning av sociala medier och tro på 15 olika konspirationsteorier.⁹⁶ I ett första steg visade studien att de som använder sociala medier som *främsta* medietyp för att ta del av nyheter utmärktes av en starkare tro på konspirationsteorier än de som använder traditionella medier. De fann också att det fanns signifikanta samband mellan hur ofta man använder olika sociala medier och tro på konspirationsteorier. Särskilt stor betydelse hade sociala medier som Twitter, Youtube och Reddit, men störst betydelse hade användning av diskussionsforum som 4chan/8chan. När de även kontrollerade för graden av konspiratorisk läggning fann de dock att den självständiga effekten av användning av sociala medier inte längre var signifikant. Däremot fanns den kvar för personer med en konspiratorisk läggning. I grunden samma resultat fick de i en studie om tro på konspirationsteorier relaterade till Covid. Utifrån det drar de slutsatsen att "social media usage alone appears incapable of promoting beliefs in conspiracy theories. Rather, individuals must possess a belief system hospitable to conspiratorial information"⁹⁷. Med andra ord varierade effekten av att använda sociala medier beroende av hur stark den konspiratoriska

läggningen var, konspiratorisk läggning fungerade alltså som en medierande faktor.

Sammanfattning och slutsatser

I en tid när konspirationsteorier av allt att döma är alltmer spridda och framträdande, inte minst på olika digitala och sociala medier, har det blivit allt viktigare att förstå hur information om olika konspirationsteorier sprids, hur mottagligheten ser ut bland olika grupper och vad som förklarar varför människor tror på konspirationsteorier. Det gäller särskilt då forskning visar att tro på konspirationsteorier är svår att bemöta och kan ha en rad negativa konsekvenser för individer liksom för samhället. Det kan handla om allt från exempelvis kunskapsresistens, psykisk ohälsa, vägran att vaccinera sig eller skydda sig mot hälsofaror till ökad rasism, sjunkande förtroende för politiska institutioner och kunskapsauktoriteter, ökad polarisering och försvagad social sammanhållning, och våldsdåd mot utpekade grupper.⁹⁸

En av de mest centrala förklaringarna till varför vissa människor är mer benägna att tro på konspirationsteorier, som har lyfts fram och diskuterats i det här kapitlet, är graden av konspiratorisk läggning. Den styr inte vilka specifika konspirationsteorier som människor tror på, men den påverkar sannolikheten för att människor ska vara öppna för och tro på konspirationsteorier generellt. Allt annat lika: ju starkare konspiratorisk läggning någon har, desto mer benägen är denne att tolka världen i konspiratoriska termer, och desto större är sannolikheten att denne tror på konspirationsteorier.

Samtidigt är det viktigt att understryka att konspiratorisk läggning inte är samma sak som tro på specifika konspirationsteorier.⁹⁹ För att den konspiratoriska läggningen ska leda till tro på någon specifik konspirationsteori krävs att den aktiveras eller triggas.

Det är i det sammanhanget som medieutvecklingen – vilket här inbegriper både utbudet av och efterfrågan på olika typer av medier och medieinnehåll – är central. Den har gjort det enklare att både sprida och hitta information om olika konspirationsteorier och ökat sannolikheten att människor av slump exponeras för information som anspelar på eller förespråkar olika konspirationsteorier. Inte minst har olika typer av digitala och sociala medier stor betydelse, tack vare att de möjliggör för i princip vem som helst att publicera nästan vad som helst oavsett hur falsk eller missvisande informationen är.

Som en konsekvens har sannolikheten för selektionseffekter (att konspiratorisk läggning påverkar medieanvändningen), medieeffekter (att medieanvändning påverkar konspiratorisk läggning) och ömsesidigt verksamma spiraler (att det finns ömsesidiga och kanske förstärkande samband mellan konspiratorisk läggning och människors användning av olika medier) ökat.

Med detta sagt finns det fortfarande mycket forskningen inte har svar på. Hittills har forskningen om konspiratorisk läggning och tro på konspirationsteorier dominerats av psykologisk och i viss mån statsvetenskaplig forskning, och av studier som bygger på experiment och tvärsnittsundersökningar. Mindre uppmärksamhet har riktats mot vilken betydelse som medierna och medieanvändningen har, och mot de mekanismer som påverkar hur relationen ser ut mellan medieutbud, medieanvändning, konspiratorisk läggning och tro på specifika konspirationsteorier. Det må vara något av en klyscha inom forskningen, men detta gör det uppenbart att mycket mer forskning behövs – både i Sverige och internationellt.

Andreas Önnerfors

Konspirationsteorier i skolans värld

Konspirationsteorier som meningsskapande berättelser

Konspirationsteorier representerar ett särskilt sätt att förstå och förklara världen. De tilltalar människans kunskapsbehov men bekräftar även emotionella behov som att skylla ifrån sig eller ingå i en gemenskap med likatänkande. På ett djupare plan tillhandahåller konspirationsteorier existentiella förklaringar till hur världen har uppkommit och egentligen hänger ihop, till exempel varför det finns ondska. I den klassiska filosofin motsvarar dessa tre områden epistemologi (läran om kunskap), etik (studien av moraliska handlingar) och metafysik (det som finns bortom människans sinnen). De undersöker i tur och ordning frågor som vad som är sant eller falskt, rätt eller fel och gott eller ont. Eftersom konspirationsteorier ger förklaringar inom alla dessa fält är de otillförlitliga källor till kunskap om verkligheten. De kan därför aldrig visa sig ”stämna”. Det är alltså möjligt att skilja mellan teorier om en konspiration och konspirationsteorier.¹⁰⁰ Den kanske största skillnaden gäller användandet av

metoder, vilket är en central aspekt när de bemöts i skolmiljö.

Termen ”konspirationsteori” har sitt ursprung i 1800-talets kriminaljournalistik och betydde egentligen att ha en teori om vem som (i samråd med andra) planerade eller anstiftade till ett brott, det som i svensk juridisk terminologi kallas för ”stämpling”. Därifrån vandrade begreppet till att beteckna någon som skapade, odlade eller spred en fix idé om olika typer av (verkliga eller påhittade) brott, någon som var mindre intresserad av äkta sakförhållanden och mer intresserad av att måla upp en bild av någon som skyldig. Efter andra världskriget försökte många förstå de totalitära regimernas dragningskraft. Forskare använde termen konspirationsteori för att belysa totalitarismens toxiska retorik mot sina (imaginära) interna och externa fiender som ledde till skenrättegångar, massutrensningar och industriellt folkmord. En banbrytande uppsats om den ”paranoida stilen i den amerikanska politiken” utkom 1964.¹⁰¹ Författaren Hofstadter gjorde här en skarp analys av hur konspirationstänkande har funnits kvar och

A

Teori om en konspiration: att föreställa sig att en grupp i hemlighet förbereder ett brott (sammangaddning eller stämpling, jfr 23 kap 2 § 2 st. Brottsbalken) i syfte att kunna lagföra misstänkta utifrån lagrummens bestämmelser och bevis som kommer att kunna framläggas och prövas i en rättegång eller prövas vetenskapligt.

Faktabaserad spekulatio n om verkliga orsakssammanhang som kan verifieras med evidensbaserade metoder.

utvecklats i amerikansk politik sedan 1700-talet. Den skulle kunna förlängas in i 2020-talet och omfatta fenomen som JFK, 9/11, QAnon och trum-pismen. Men kritiken som riktats mot Hofstadter är att han utmålade det konspirationsteoretiska meningsskapandet som avvikande, ett marginellt fenomen. Antagandet att bara knäppgökar eller "foliehattar" ägnar sig åt konspirationsteorier kan ha påverkat forskningen och gjort att man missbedömt deras breda spridning och att även makthavare kan använda dem för att svartmåla sina politiska motståndare.

Sedan tio år pågår det en massiv upparbetning av konspirationsteorier i forskningen som bland annat mynnat ut i den första *Handbook of Conspiracy Theories* (2020). Fältet domineras av socialpsykologer som intresserar sig för det som kallas för "konspiratorisk mentalitet" och kopplingen till olika personlighetsdrag.¹⁰² Denna forskning bygger ofta på enkätundersökningar eller laboratorieexperiment och söker kartlägga susceptibilitet, alltså mottaglighet och kopplingar till ideologiska positioner. Humanistiska och

B

Konspirationsteori: en menings-skapande berättelse som kan ta sin utgångspunkt i (a), men som av olika orsaker lämnar det logiska tänkandet bakom sig och sammanblandar sanningspåståenden, värdeomdömen och existentiella positioner och som inte kan prövas vetenskapligt.

Spekulatio n som leder till antaganden om fiktiva orsakssammanhang som inte (eller endast delvis) kan verifieras med evidensbaserade metoder.

samhällsvetenskapliga discipliner fokuserar ofta på konspirationsteoriernas retoriska och mediala uttryck. Det är här som man börjat lyfta fram att de snarare liknar berättelser, narrativ, eller myter. Folkloristen Tim Tangherlini menar exempelvis att det finns strukturella likheter mellan danska berättelser om häxkonst från 1800-talet och de som spreds om covid-19 under pandemin.¹⁰³ Rollfördelningen mellan skurkar och hjältar, medlöpare, avhoppare, övervintrare och den tysta massan är tämligen konstant över tid, så även i medierna som används för att berätta. Författaren Umberto Eco beskriver detta i sin roman *Begravningsplatsen i Prag* (2011) som att det finns "en [universell] form att fylla i efter behag, åt var och en sin komplott".¹⁰⁴ Därför finns det en poäng med att kalla konspirationsteorier för "meningsskapande berättelser", de övertygar och de skapar mening för människor epistemiskt, etiskt och existentiellt. Om man vill bryta ner dessa berättelser ytterligare har jag föreslagit att konspirationsteorier oftast uppvisar tolv karakteristiska beståndsdelar som med fördel kan användas i olika pedagogiska upplägg. För dessa

finns också en uppsättning illustrationer som kan användas i presentationer, checklistor och liknande.¹⁰⁵

De tolv beståndsdelarna är:

Mönster – allt hänger ihop

Plan – allting är avsiktligt

Sammansvärjning – de är ute efter oss

Onda avsikter – någon vill oss illa

Hemlighet – någon vill dölja något för oss

Bevis – det finns ”fakta” som ”belägger” konspirationen

Dualism – allting är svart eller vitt

Syndabock – det är alltid någon annans fel

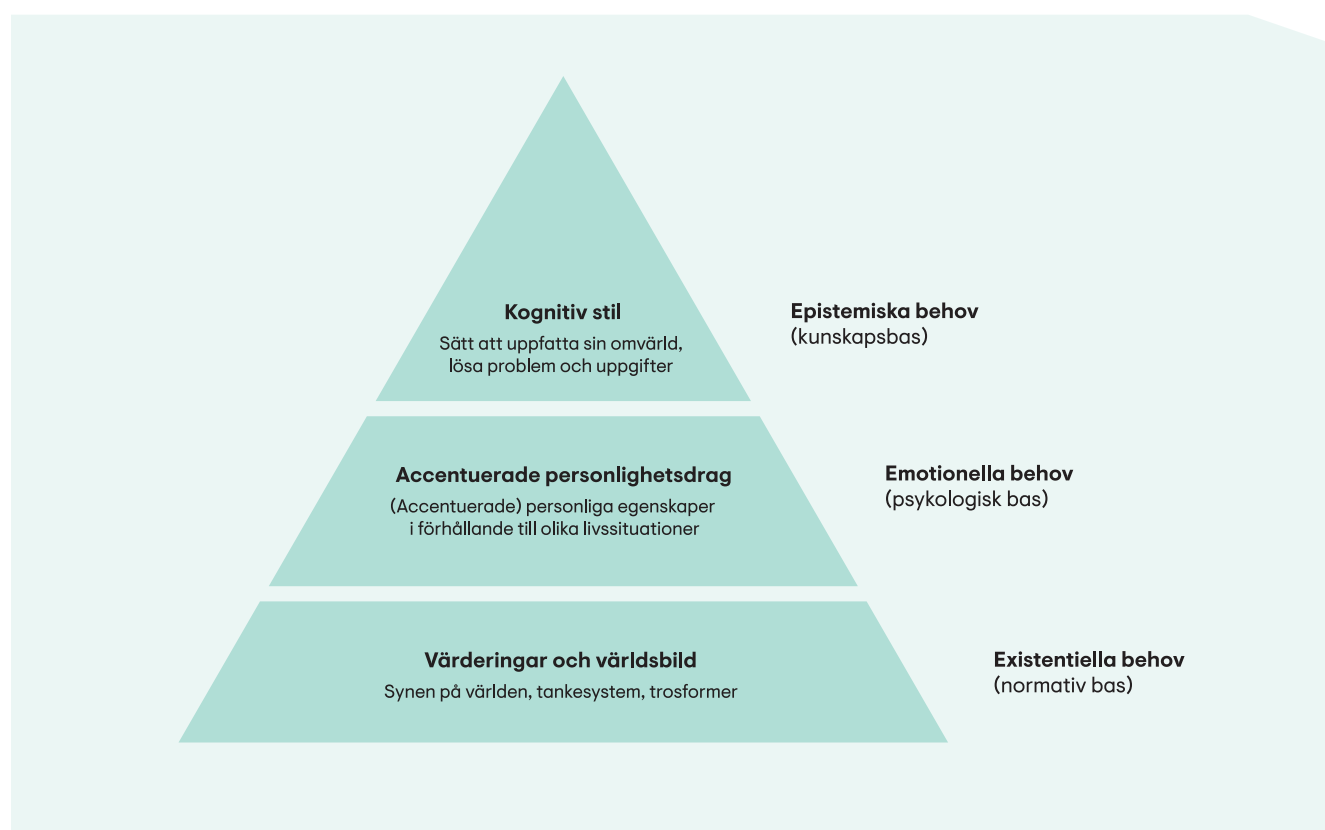
Demonisering – de skyldiga är onda

Systemkollaps – samhället är på väg mot sitt yttersta slut

Sanningssägare – de goda har genomskådat konspirationen

Mediala uttryck av manipulation – mörker, masker, undergångsmusik

Det som är viktigt att betona är att samtliga dessa tolv typiska ingredienser är förstärkta och överdrivna i det konspirationsteoretiska berättandet. Man kan självfallet föreställa sig att exempelvis kriminella aktörer hemligt planerar sina handlingar i ont uppsåt i förväg, att de upprepar ett särskilt mönster och att det finns bevis för det. Men skillnaden mot en vanlig brottsutredning är att konspirationsteoretiskt meningsskapande

Konspirationsteorier

bygger sina slutsatser på oklara metoder, ser illusoriska samband där det inte finns några och övertolkar så kallade bevis, oftast i överenstämmelse med den egna gruppens egna förutfattade föreställningar. Dessutom landar det ofta i moraliska och existentiella antaganden om hur världen är uppbyggd, vilka som är de typiska skyldiga för negativa händelser, föreställningar om ondska eller om världens slut. Sanningssägaren är hjältepersonen som avslöjar konspirationens onda avsikter för sina följare, ofta riktat mot fiendekollektivet som sägs orkestrera ondskan. Sist men inte minst, också det ett produktivt fält för att arbeta med konspirationsteorier pedagogiskt – uttrycks de ofta på ett särskilt medialt sätt, inte endast i text utan i bild och ljud.

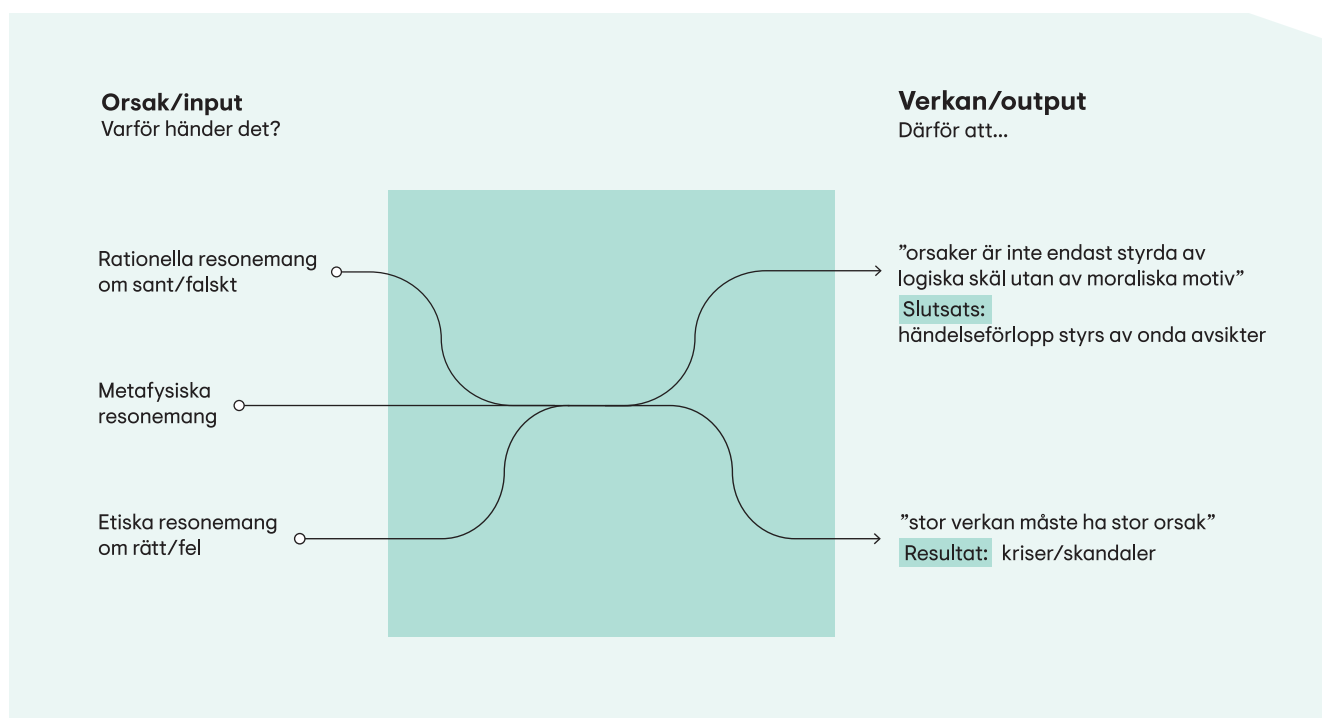
En av konspirationsteorins centrala ingredienser är att förklara orsakssammanhang, alltså relationen mellan orsak och verkan. Denna relation studeras ofta omvänt och tar konsekvenserna som sin utgångspunkt. Om en händelse, exempelvis terrorattacken mot World Trade Center (WTC) den 11 september 2001 (9/11), hade negativa konsekvenser för många så måste de som planerat attacken haft ont uppsåt. I jakten på skyldiga kopplas kunskapsbehov, emotionella och existentiella behov samman och leder till falska slutsatser om sakernas verkliga tillstånd. I stället läggs skulden på en färdig uppsättning av fiendebilder, beroende på olika preferenser. Om man ogillar den federala staten i USA är det också denna och dess påstått dolda gren som står bakom 9/11 – attacken är orkestrerad av "the deep state", (den djupa staten) – en föreställning som genomsyrar det globala konspirationsteoretiska meningsskapandet. I Sverige förknippas den med teorier om mordet på Olof Palme 1986, förlisningen av *M/S Estonia* 1994 eller Tsunamikatastrofen 2004. Om man ogillar judar är det i stället dessa som egentligen står bakom förstörelsen av WTC – sedan mer än

150 år finns det författare som skyller alla händelser från och med amerikanska revolutionen 1776 och framåt på judisk manipulation och strävan om världsherravälde – också det en globalt spridd uppfattning. Än på 1776 är det året då den historiska Illuminaterorden grundades i Bayern. Förvisso förbjöds och upplöstes den redan tio år senare, men dess möjliga dolda fortlevnad har eggat den konspiratoriska fantasin allt sedan dess. Idag är konspirationsteorin om "Illuminati" – det onda ordenssällskapet som manipulerar mänskligheten – en av de mest spridda i hela världen. Många ungdomar stöter på den i ondsinta rykten om populära artister som Beyoncé som sägs använda sin makt för att manipulera musikindustrin. Ett stort problem med konspirationsteorier är att de som alternativa förklaringar av stora världshändelser både äger ett stort nyhets- och underhållsvärde. Det finns exempelvis ett helt avsnitt av den populära serien *South Park* om 9/11 ("Mystery of the Urinal Deuce", 2006). Och just detta är inkörspporten för ett av de mest produktiva fälten för konspirationsteorier i skolmiljön: kontroversiellt är kul.

Konspirationsteorier i skolan – utgångspunkter i skollagen och läroplanen

I det följande kommer jag att gå igenom vilka som är de mest produktiva och problematiska fyra fälten för konspirationsteoretiskt meningsskapande som man kan möta i skolmiljön (och som självfallet även speglar samhället i stort):

Kontroversiella ämnen: unga människor tar upp typiska konspirationsteorier som cirkulerar av nyfikenhet eller önskan att provocera. Exempel: "Illuminati styr musikindustrin", "Andrew Tate är en manlig förebild som avslöjar sanningen om feminismen" eller "Demokraterna i USA är pedofiler och dricker blod".

Konspirationsteoriernas svarta låda – Förklaringar av orsakssammanhang

Kunskapsresistens: unga människor uttrycker konspiratorisk förnekelse av vedertagna vetenskapliga fakta. Exempel: "Vacciner orsakar autism", "Förintelsen ägde inte rum" eller "Jorden är platt".

Ifrågasatt demokrati: unga människor uttrycker konspiratoriskt ifrågasättande av demokratiska institutioner eller värderingar. Exempel: "World Economic Forum vill upprätta en global diktatur", "Stater existerar inte" eller "HBTQIA+ är hjärntvätt för att förstöra traditionella värderingar"

Social identitet: unga människor uttrycker konspiratoriska tankar som har tydliga kopplingar till deras kulturella, sociala eller religiösa grupptillhörighet. Exempel: de som tillhör den ena gruppen tillskriver den andra gruppen dåliga egenskaper och handlingar som sägs ha orsakat den egna

gruppens negativa belägenhet och varför grupperna för evigt måste förbli fientliga mot varandra.

Indelningen i dessa fyra fält är inspirerad av en artikel författad av Asbjørn Dyrendal och Daniel Jolley från 2020, "Conspiracy Theories in the Classroom: Problems and Potential Solutions".¹⁰⁶ Dyrendal är professor vid Norges teknisk-naturvetenskaplige universitet NTNU i Trondheim. Vid dess institution för lärarutbildning pågår både ledande forskning och utbildning om konspirationsteorier, till exempel i forskargruppen KONSPISK och genom högskolekursen "Konspirationsteorier i skolan och på nätet" för lärare. Tillsammans med sina kollegor utgav Dyrendal 2024 även boken *Konspirasjonsteorier i skolen* som sammanfattar läget och ger konkreta didaktiska förslag för att arbeta med temat i olika ämnen. Jag kommer nedan diskutera exempel i denna bok

som borde översättas och anpassas till svenska förhållanden.

Precis som de norska kollegorna också föreslår är en rimlig utgångspunkt att förankra arbetet med konspirationsteorier i läroplanerna och ytterst skollagen.¹⁰⁷ Jesper Aagaard Petersen kallar detta för ”det store og lille hvorfor” där skollagen anger de principiella värderingarna skolan vilar på och läroplanerna beskriver den didaktiska omsättningen.¹⁰⁸ I skollagen (2010:800) 4 § fastslås att skolans utbildning skall ”utveckla kunskaper och värden”, inte minst ”respekt för de mänskliga rättigheterna” och ”demokratiska värderingar”. Detta betonas ännu starkare i 5 § där den sista meningen också lyder att ”utbildningen ska vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet”.¹⁰⁹ Detta innebär att skolan måste kunna hantera och bemöta både falska kunskapsanspråk och föreställningar som underminerar respekt för mänskliga rättigheter eller ”alla människors lika värde” som konspirationsteorier ofta representerar. För det första vilar konspirationsteorier i regel varken på vetenskaplig grund (i synnerhet avseende vetenskapliga metoder) eller beprövad erfarenhet. De förvränger i stället etablerad kunskap och stör ut en delad verklighetsbeskrivning som är basen för samhälleliga överenskommelser. För det andra skapar och upprätthåller konspirationsteorier fiendebilder genom att skuldbelägga och demonisera grupper inom och utanför samhället. Oftast riktas skuldanklagelser mot dem som uppfattas som privilegierade eliter eller mot dem som sägs hota samhället underifrån, som parasiter. Dessa föreställningar finns exempelvis representerade i typiska antisemitiska fantasier om judisk dominans i politik, medier och ekonomi eller islamofobiska föreställningar om hotet muslimer representerar utifrån och inifrån (se nedan). De möts i avhumaniserande stereotyper som kan bidra till att människor radikaliserar och stödjer våldsbejakande extremism.

**En av konspirations-
teorins centrala
ingredienser är att
förklara orsaks-
sammanhang, alltså
relationen mellan
orsak och verkan.**

Men skollagen är också, vilket även konstateras för norska förhållanden, motsägelsefull.¹¹⁰ I 10 § sägs det: "Barn ska ha möjlighet att fritt uttrycka sina åsikter i alla frågor som rör honom eller henne", något som förstås kan skapa spänningar till både centrala värderingar och skrivningar om vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet.¹¹¹ I Malmö framkom exempelvis att många elever inte delar evolutionslärans teorier då den måste balanseras mot religiös tro. Hur kan denna spänning hanteras? Vad gäller konspirationsteorier, som alltså mycket väl kan uttrycka åsikter som rör eleverna, är det befogat att inta en försiktig hållning och noga fundera på vem som uttrycker dem, varför och i vilket sammanhang. Samtidigt är det också viktigt att betona att källkritik och medie- och informationsläskunnighet inte är allt och har sina begränsningar. Det kan vara viktigare att lära ut informationstillit – vilka källor vi kan lita på och varför – än att göra eleverna superkritiska till alla informationskällor.

Läroplanerna i både SO- och NO-ämnen ger många idéer om hur man kan arbeta med konspirationsteorier i undervisningen. Men det är också relevant att se till skolmiljön som helhet, elevers och lärares arbetsplats och stödfunktioner som informationsspecialister i skolbibliotek och kuratorer i elevhälsan.

I "Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2022" (Lgr22) finns det många skrivningar som går att ta fasta vid.¹¹² Läroplanen för gymnasieskolan Gy11 är i sin huvudsakliga inriktning mycket lik Lgr22 och ersattes i juli 2025 av Gy25. I enskilda ämnesplaner finns liksom i läroplanen för grundskolan många utgångspunkter för att arbeta med konspirationsteorier. Men fokus nedan ligger på Lgr22 eftersom enligt Skolverket antalet elever i grundskolan läsåret 2022/23 uppgick till drygt 1,1 miljon.¹¹³ Framgångsrika undervisningsupplägg eller bra läromedel i ämnet

kommer alltså kunna nå cirka en tiondel av Sveriges befolkning och lärdomar kan dras för både gymnasie- och vidareförande utbildningar.

Skollagens starka fokus på demokrati och mänskliga rättigheter upprepas i Lgr22 – de utgör skolans värdegrund och skall praktiseras. Dessutom sägs denna vara i samklang "med den etik som förvaltas av kristen tradition och västerländsk humanism" och främja "rättskänsla, generositet, tolerans och ansvarstagande" med stark betoning på elevernas frihet.¹¹⁴ Både skollagen och Lgr22 är alltså tydliga med vilka värderingar som skall främjas, för att låna Isaiah Berlins terminologi, de anger "positiva friheter" till något. Men finns det även sådant elever aktivt skall skyddas från (eller "negativa friheter" enligt Berlin)?¹¹⁵ Lgr22 drar upp tydliga gränser avseende diskriminering, som "ingen i skolan ska utsättas för". Och dessutom skall "alla sådana tendenser motverkas", exempelvis "intolerans, förtryck och våld, till exempel rasism, sexism och hedersrelaterat våld". Här är det alltså långt mer förpliktigande att dra en gräns mot och aktivt motverka ståndpunkter som anses som negativa eller som det heter senare "klart ta avstånd från det som strider" mot de värderingar som anges i skollagen och läroplanen. Exempelvis skall "könsmonster som begränsar elevers lärande" synliggöras och motverkas och "maktstrukturer kopplade till kön och hedersrelaterat våld kritiskt granskas", bland annat genom medieanalys.¹¹⁶

Dessa skrivningar anger normativa ramar för arbetet med konspirationsteorier och deras möjliga negativa konsekvenser. Men det finns även formuleringar som mer konkret beskriver färdigheter skolan ska främja för att "eleverna ska kunna orientera sig och agera i en komplex verklighet med stort informationsflöde, ökad digitalisering och snabb förändringstakt". De ska utveckla "sin förmåga att kritiskt granska information, fakta och förhållanden" och dessutom använda digitala och andra verktyg för att söka kunskap och bear-

Att uppleva och reflektera över musikens innehåll, funktion och betydelse i olika sociala, kulturella och historiska sammanhang.

beta information. På ett mer filosofiskt plan ska kunskapsbegreppet i sig kunna hanteras (det kan vara ”fakta, förståelse, färdighet och förtrogenhet”) och skolan ska ”inriktas på att ge utrymme åt olika kunskapsformer”. Därför är det viktigt att kunna förstå att konspirationsteorier är falska och inte går att lita på som källor till kunskap. En viktig aspekt att ta i beaktande är skrivningarna om skolan som ”god miljö för utveckling och lärande” där skolan ska sträva efter att vara en ”levande social gemenskap” och ”social och kulturell mötesplats”.¹¹⁷

En genomgång av de enskilda kursplanerna genererar också viktiga uppslag som ofta syns mer konkret i de högre klassernas centrala innehåll. På grund av konspirationsteoriernas sammansatta karaktär som meningsskapande berättelser är det viktigt att anlägga ett perspektiv som korsar ämnesgränser. Exempelvis framhålls i kursplanen för ämnet bild bildernas starka potential att informera, övertala och underhålla – något som är relevant för att förstå konspirationsteoriernas mediala uttryck. En förmåga som eleverna förväntas utveckla är ”att analysera samtida och historiska bilders innehåll, uttryck och funktioner”. Skrivningen är inte lika tydlig avseende ämnet musik, även om det vore högst relevant. Dock skall elever lära sig ”att uppleva och reflektera över musikens innehåll, funktion och betydelse i olika sociala, kulturella och historiska sammanhang”, vilket skulle kunna inkludera att förstå typiska musikaliska (ljud)uttryck av överdriven tro på konspirationer.¹¹⁸

Inom de naturorienterande (NO-)ämnena finns det tydliga formuleringar som drar en gräns mot konspirationsteoriernas fiktiva världsförklaringar. Undervisningen i biologi skall exempelvis ge eleverna ”inblick i naturvetenskapens världsbild med evolutionsteorin som grund och [de] kan på så sätt utveckla sin förmåga att skilja mellan naturveten-

skapliga och andra sätt att beskriva och förklara omvärlden”. Ett starkt fokus är arbetsmetoderna samt informationssökning och kritisk granskning och användning av information. Liknande skrivingar finns också inom ämnet fysik och kemi. De samhällsorienterade (SO-)ämnena berör på ett flertal punkter frågor som är eller kan bli relevanta i arbetet med konspirationsteorier. Ämnet geografi skall exempelvis förmedla kunskaper om kartan och planeten och klimatförändringar. Inom ämnet historia ligger stor vikt vid att utveckla kunskap om det förflutna genom förmågan att kunna kritiskt granska och värdera källor och förstå olika former av historiebruk som kan ”påverka människors identiteter, värderingar och föreställningar”. Formuleringarna om religionsvetenskap är inte lika tydliga avseende kritiska metoder, men i stället införs här ett klart etiskt och livsfilosofiskt perspektiv som eleverna skall lära sig att förstå och granska. Det kanske mest produktiva ämnet för att utveckla undervisningsupplägg om konspirationsteorier är föga förvånande samhällskunskap. Detta gäller inte minst ”verktyg så att vi kan orientera oss i en komplex värld” och ”förståelse för vad det innebär att vara en aktiv och ansvarstagande medborgare”. Den mest centrala skrivningen är: ”Eleverna ska också ges verktyg att kritiskt granska hur olika aktörer försöker påverka samhällsutvecklingen genom information, ståndpunkter och argument i olika sammanhang och källor.” Inom samhällskunskapen kommer också den tidigare nämnda spänningen mellan att främja demokratiska värderingar och ”ett öppet meningsutbyte om samhällsfrågor” till ytan – vilka gränser finns det för att uttrycka åsikter som strider mot skolans värdegrund och som mycket väl kan vara drivna av konspirationsteoretiskt meningsskapande? Inom ämnet svenska finns inte lika många uppslag för att arbeta med konspirationsteorier som man skulle kunna tro (förutom informationssökning och kritisk värdering av information). Visserligen

nämns det att eleverna skall ”läsa, analysera och resonera om skönlitterära verk”, men det kan vara svårt att omsätta i undervisningsupplägg som exempelvis bygger på att avkoda konspirationsteoriernas dramaturgiska struktur och typiska rollfördelning av protagonister: goda hjältar, onda skurkar, lismande lakejer, opportunistiska medlöpare, modiga visselblåsare och mer eller mindre aningslösa offer.¹¹⁹

Genomgången av kursplanerna visar att det finns betydelsefulla ingångsvärden att ta hänsyn till, främst vad gäller att kunna bedöma information eller värdera källor, men också att förstå metoderna som genererar tillförlitlig kunskap. Vidare är det uppenbart att det finns starka normativa ideal om demokrati och mänskliga rättigheter kopplade med mindre explicita mål så som en hållbar samhällsutveckling. Men även i det som skulle kunna uppfattas som sidospår kan det ligga ingångar till att hantera och bemöta konspirationsteorier så som hemkunskap, idrott och hälsa, matematik och teknik. Vilseledande kostråd, falska föreställningar om extrema träningsformer eller hälsofrämjande kurer kan exempelvis vara pipelines som leder från träning, wellness och spiritualitet till konspirationstro, så kallad ”conspiritality”. Hypermaskulinitet – överdrivna kroppsliga manlighetsideal i kombination med att avvisa värderingar om jämställdhet blottar ofta laddade föreställningar om en sammansvärjning för att förvekliga mannen, hota traditionella könsroller och därmed i förlängningen nationen. Matematikens betoning av logiskt tänkande och teknikämnets fokus på applicerbarhet är ofta i strid med konspirationsteoriernas förenklade världsbild som har brister både avseende logik och tillämpbarhet. Sammanfattningsvis är det viktigt att ta med sig att konspirationsteorier som tema inte endast hör hemma inom samhällskunskapen utan att de utmanar en bred palett av kunskap-

sanspråk både inom SO- och NO-ämnena och de värderingar skolan bygger på.

För den som vill ta sig an utmaningen att arbeta med konspirationsteorier i skolan finns det idag väldigt lite material att utgå ifrån, i synnerhet finns det inga läromedel som är anpassade till svenska förhållanden. Redan 2013 producerade UR en serie för gymnasieskolan i tre delar, ”Conspiracy”, som även har pedagogiskt material och som på ett föredömligt sätt länkar till ämnesplaner i SO- och NO-ämnena. Projektet ”Comparative Analysis of Conspiracy Theories” (COMPACT) som var i gång mellan 2016–2020 samlade en del undervisningsupplägg och resurser utanför Sverige. Men efter pandemin har fler tillkommit. Det som är viktigt att betona är att läromedel som specifikt är inriktade på källkritik eller medie- och informations(läs)kunnighet inte nödvändigtvis behöver behandla konspirationsteorier eller hur de kan bemötas, även om de kan ”leda till dialog om kritiskt tänkande” som Skolverket skrev 2021.¹²⁰ Artikeln, som bygger på dansk forskning, föreslår att ta vara på konspiratoriska förklaringar av det förflutna som utgångspunkt för att diskutera ”alternativa historiska narrativ” lika mycket som deras (oftast grumliga) metoder.¹²¹

Forskargruppen RECDACT på Högskolan i Halmstad ägnar sig åt att kartlägga olika interventioner, bland annat det svenskutvecklade Bad News Game, för att hjälpa gymnasieelever att identifiera konspirationsteorier. Det är för tidigt för att dra slutsatser från detta projekt, men det kan med säkerhet generera viktiga insikter och inte minst didaktiska upplägg. *Grundskoletidningen* Nr 3 2021 hade ett temanummer ”Möte med konspirations-teorier” där lärare och experter berättade om olika erfarenheter av att arbeta med tematiken. Samma år utkom barn- och ungdomsförfattaren Tomas Dömstedt med boken *Vilja veta: Konspirations-teorier* med arbetsmaterial till lärare och elever,

men det är oklart om dessa används inom skolan. Det vore alltså önskvärt att ett helhetsgrepp för att utveckla ett läromedel på svenska för olika behov inom SO- och NO-ämnena utvecklades. En finsk magisteruppsats från 2023 förmedlar en god översikt över forskningsfältet.¹²² Samma år genomfördes en kvalitativ intervjustudie som undersöker gymnasielärares erfarenheter av, och strategier för, att hantera konspirationsteorier i samhällskunskapsklassrummet.¹²³ Författaren till detta kapitel har bland annat publicerat pedagogiska upplägg för Malmös skolor.¹²⁴ En kunskapsöversikt om ”Utbildning för motståndskraft mot desinformation” i skolans värld utkom hösten 2024 och diskuterar utbildningsinsatser som faktiskt fungerar.¹²⁵ Författarna, Nygren och Ecker, betonar att goda ämneskunskaper är en förutsättning för att kunna bemöta det allt mer utmanande informationslandskapet, men att känslor och attityder till kunskap också spelar en viktig roll. De insatser som visat sig ha en effekt är:

Goda nyheter som utbildar – nyhetsvanor skyddar mot falsk information

Utbildning i medie- och informations-kunnighet – ge kunskap om journalistiska metoder, mediemanipulation och desinformations-tekniker

Lära sig att identifiera manipulation genom att manipulera andra – vaccination mot desinformation genom att pröva på den

Agera som faktagranskare – att kritiskt kunna granska källor (och så kallad ”lateral läsning”) är en primär förmåga för att navigera i informationslandskapet

Förmåga att använda digitala verifierings-verktyg – de som tränas på dessa blir bättre på att skilja mellan äkta och manipulerat innehåll (främst bilder)

Analytiskt tänkande och eftertänksamhet

– premiera det ”långsamma” reflektionssättet som inte tar genvägar

Författarna anser det väsentligt att enskilda ämneskunskaper i undervisningen om desinformation integreras, ”till exempel vetenskapliga frågor som rör klimatförändringar eller vacciner. Naturvetenskaplig undervisning kan fungera som ett viktigt verktyg för att ge eleverna kunskap om hur vetenskapliga processer fungerar och hur man tolkar data och forskningsresultat.” Men även ”samhällskunskap och historia är viktiga ämnen för att lära eleverna om politisk propaganda, särskilt när det gäller att förstå hur auktoritära regimer och extrema politiska grupper använder desinformation för att påverka den allmänna opinionen.” En viktig slutsats är ”att effektivt undervisa mot desinformation kan därför inte vara en engångsinsats utan kräver en kontinuerlig process där eleverna ges möjlighet att regelbundet öva och förbättra sina färdigheter.”¹²⁶ Det vore önskvärt att en liknande kunskapsöversikt producerades om ämnet konspirationsteorier. Fram till dess får det tidigare nämnda norska Gyldendals ”pedagogiska påfyll” *Konspirasjonsteorier i skolen* tjäna som inspiration. I det följande utvecklar jag olika öppningar för att behandla konspirationsteorier utifrån de fyra fälten jag presenterade ovan och ger därefter sammanfattningar av de undervisningsupplägg som presenteras i *Konspirasjonsteorier i skolen*.

Kontroversiellt är kul

Detta första fält handlar om att unga människor i skolmiljön tar upp typiska konspirationsteorier som cirkulerar av nyfikenhet eller önskan att provocera. Elever intresseras och underhålls av kunskap som går emot vuxenvärldens övertygelser och åsikter. Sociala medieflöden belönar interaktioner och spridning av kontroversiellt material genom sin algoritmiska styrning. Men är detta fält farligt eller bara tramsigt? Tre exempel får illustrera fältet.

Exempel 1: Illuminati styr musikindustrin och manipulerar lyssnarna

Det finns en lång historia bakom föreställningen om att musik kan manipulera oss. Redan på slutet av 1700-talet påstods att instrumentet glasharmonika med sin mystiska klang kunde hypnotisera dem som lyssnade på den. Men efterhand blandades antisemitiska stereotyper in i de konspiratoriska uppfattningarna. Bilföretagaren Henry Fords tidskrift *The Dearborn Independent* spred på 1920-talet myten om att jazzmusik var ett verktyg för judarna att negativt manipulera människor och framför allt moraliskt bryta ner den vita rasen. Senare påstods det att band som The Beatles med sina sånger spred satanistiska baklängesbudskap som syftade till att hjärntvätta lyssnarna att anamma kommunistiska idéer. När dessa föreställningar sammansmälte med rädslan för det allsmäktiga hemliga sällskapet Illuminati (alltså inte den verkliga historiska Illuminaterorden, se nedan) är svårt att säga. Men 2013 utkom en bok som påstods avslöja konspirationen och sedan minst ett decennium cirkulerar föreställningar om att artisterna gör hemliga Illuminati under sina framföranden eller döljer budskap i sina videor. 2016 kom en rysk dokumentär med titeln ”Illuminati confirmed” och termen är nu så etablerad att det finns GIF-ar i smartphones, memes på nätet och T-shirts. Oftast används dessa som en ironisk kommentar till per-

soner som säger sig ha uppdagat konspirationer. Men den populärkulturella användningen säger en hel del om spridningen av idéerna.¹²⁷

Exempel 2: Andrew Tate är en manlig förebild som avslöjar sanningen om den förverkligande feminismen

Den före detta brittiske kickboxaren Andrew Tate är åtalad i Rumänien för trafficking och systematiska sexuella övergrepp. På internet predikar han en extrem variant av maskulinitet som går ut på att hårda män är överlägsna kvinnor och ska sätta dem på plats. Att han har gripits och kommer att ställas inför rätta ses av anhängarna som ett bevis på existensen av ”den djupa staten”. Själv hävdade Tate att det var agenter utsända från ”The Matrix” som grep honom. I konspirationsteoriernas värld är det en populär tankefigur att det existerar en dold makt som egentligen styr över oss och Tate är besatt av idén att det är den manipulativa ”Matrix”-världen som förtrycker oss. I en intervju 2022 utvecklade Tate tanken om att de mäktiga regerar världen och tvingar människor till lydnad med en ”slavprogrammering”, till exempel genom att låtsas att det finns en pandemi när allting egentligen är i sin ordning. Tates enorma popularitet online är resultatet av en blandning av tips om hur man får snabba cash, om att träna och odla en extrem personlighet, och hur man skapar ett framgångsrikt ”brand”, något han även lär ut till sina följare – mot betalning. Eleverna till Tates Hustlers university (numera ”The Real World”) uppmanas att utföra uppdrag åt Tate på sociala medier och drivs att posta extremt innehåll i hopp om att behaga mästaren och fly från ”The Matrix”.¹²⁸

Exempel 3: Demokraterna i USA är pedofiler och dricker blod

En mycket spridd konspirationsteori är allt sedan ”#pizzagate” att demokraterna i USA är pedofiler och dricker en substans som de utvinnet ur

barns blod som kallas för ”adrenokrom”, som sägs föryngra den som konsumerar det. Ofta kombineras dessa berättelser med myten om existensen av hemliga underjordiska baser där barnen misshandlas och missbrukas. #pizzagate hävdade inför presidentvalet 2016 att en pizzeria i Washington D.C. i själva verket var en plats där demokrater samlades för att i dess källare förgripa sig på barn. En person som trodde på myten åkte själv till pizzerian för att avlossa sitt automatvapen och befria barn. Flera olika idéer sammanlöper i #pizzagate-myterna. För det första är övergrepp på (oskyldiga) barn extremt kraftfulla skuldbeläggande berättelser. Dessa står i sin tur i samband med de antisemitiska blodslegenderna som uppkom under medeltiden och har spridits allt sedan dess, att judar skulle kidnappa och döda kristna barn och använda deras blod för att baka det osyrade brödet mazah inför pesachhögtiden.¹²⁹

Samtliga dessa tre exempel är vanligt förekommande i flöden i sociala medier och dyker regelbundet upp på plattformar som TikTok eller Instagram. Hur allvarligt är det om de också skulle visa sig i skolmiljön och på vilka sätt? Är de endast uttryck för underhållning som för tillfället trendar på sociala medier? En enkel riskbedömning kan utgå från modellen ”stick, spread, and action” som utvecklades av socialpsykologen Franks och hans medförfattare för att bedöma vilka konspirationsteoretiska föreställningar som fastnar, sprids eller sporrar till handling.¹³⁰ Ska de bemötas pedagogiskt, psykologiskt eller rent av polisiärt? Med andra ord, kan det ge något att behandla dem i lärandemiljön? Blottar de utmaningar i elevgruppen eller finns det en risk att de utmynnar i rasism och diskriminering (exempelvis mot kvinnliga elever eller lärare eller judar) som kan leda till verkliga hotbilder i skolmiljön?

Kanske kan konspirationsteoriernas kontroversiella innehåll uppmuntra till en kritisk

granskning. Vad gäller Illuminati-myterna har ett helt utbildningsupplägg utvecklats i Norge (se nedan). Vad är sant och vad är falskt om det hemliga sällskapets historia? Är det rimligt att tro att kända artister är med i det? Stämmer det att musik kan manipulera och hur? Att befatta sig med Andrew Tate kan stimulera till att diskutera könsroller och -normer, respektive det bedrägliga med pyramidspel som utnyttjar deltagarnas svagheter. Och slutligen kan #pizzagate studeras som ett fenomen i sociala medier och hur rasistiska antisemitiska stereotyper utvecklas och förändras över tid. Det går att ställa frågor om tillit till olika källor till kunskap och att värdera exemplens trovärdighet i synnerhet i den digitala världen. Och omvänt att diskutera varför elever exempelvis litar mer på en kickboxare som mansplainer på sociala medier än vetenskaplig expertis. Vilka rädslor blottas av tron att Illuminati manipulerar oss eller att demokrater dricker blod? Och vilken världsbild underlättar tron att världen är uppdelad i en evig kamp mellan gott och ont eller att den verklighet vi lever i inte är den sanna? I alla dessa frågor ligger tydliga beröringspunkter till de förmågor som läroplanen söker främja i en hel rad av ämnen.

Kunskapsresistens

I detta andra fält handlar uttrycken av konspirationsteorier i skolmiljön inte längre om ett kontroversiellt underhållningsvärde utan blottar mer djupgående förnekelse av kunskapsbasen bakom etablerad vetenskaplig teoribildning. Det kan handla om evolutionsteorin eller teorierna om klimatförändring respektive vetenskapligt verifierad kunskap så som att vacciner fungerar eller historiska fakta om att Förintelsen (eller andra folkmord) verkligen ägt rum. Hur skall denna resistens mot en av skolans grundläggande uppgifter, att förmedla kunskap på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet, hanteras?

Exempel 1: Vacciner fungerar inte och är skadliga

Allt sedan upptäckten av vaccineringens positiva effekter på folkhälsan under 1700-talet har den ifrågasatts. Skälen har varierat mellan att vacciner sades gå emot Guds vilja, till föreställningar om att vacciner i verklighet skadar eller kroppsligt manipulerar barnen eller endast var ett sätt för läkare att berika sig. Oro för själva vaccinerna och deras effekter, misstro mot skolmedicinen eller officiell hälsoinformation och trosuppfattningar har skyndat på konspiratoriska föreställningar som accelererade under pandemin. Verkliga skandaler så som vaccinationen mot svininfluensan har spelat in. En av de mest verkningskraftiga myterna är den om att trippelvaccinet MMR orsakar autism. Under covid-19 smälte vaccinskepsisen samman med rädslor för RFID-chip som sades kunna injiceras i kroppen för att programmera befolkningen.¹³¹

Exempel 2: Historiska fakta som Förintelsen eller det armeniska folkmordet förnekas

Bland de många varianter av förnekelse av Förintelsen eller andra folkmord som det armeniska finns det konspirationsteoretiska föreställningar om en gigantisk mörkläggning eller dolda motiv för att hävda folkmordets påstådda verklighet. Till exempel cirkulerar idéer om att Holocaust är en "Holohoax" som skulle ha fått segermakterna att driva på bildandet av staten Israel och i stället skuldbelägga nazisterna. Det armeniska folkmordet sägs vara påhittat för att påskynda upplösningen av Osmanska riket och de enligt vissa ofördelaktiga fredsslutet i Sèvres och Lausanne 1920 respektive 1923. Termen "Holohoax" är spridd på sociala medier och har vunnit ny mark efter Hamas terrorattack den 7 oktober 2023.¹³²

Exempel 3: NASA mörkar att jorden är platt

Så kallade "flat-earthers" delar uppfattningen om att jorden inte är ett klot utan en skiva som under ett slags kupa avgränsas av isberg. Denna uppfattning bygger på den konspiratoriska tanken att rymdvetenskapen allt sedan Galileo Galilei och framåt ljuger om universums verkliga utformning. Framför allt anklagas den amerikanska rymdmyndigheten NASA för att manipulera verkligheten med falska bilder på jorden som exempelvis bilder på "jorduppgången" tagna från omloppsbanan runt månen. För många som tror att jorden är platt är också själva månlandningen en omöjlighet och förutsätter därför en gigantisk sammansvärjning av vetenskap, politik och medier inom både det demokratiska väst och det kommunistiska öst.¹³³

Samtliga dessa tre exempel strider mot vetenskapligt etablerad kunskap. Det är möjligt att elever uttrycker dem på grund av att de är kontroversiella, men de är inte förenliga med vare sig biologisk eller medicinsk kunskap, historievetenskap eller rymdfysik. Dessutom är förnekande av historiskt belagda folkmord en potentiell ingång till rasistiska, i synnerhet antisemitiska, stereotyper och diskriminering. Om vi tänker oss att dessa konspirationsteorier uttrycks i undervisningssituationer löper de direkt i motsats till skolans uppdrag i ett flertal ämnen. Bemötandet måste kalibreras därefter. Återigen är det förstås viktigt att ställa sig frågan om kunskapsresistent konspirationstro beror på bristande förmåga att förstå världen och tillägna sig etablerad kunskap eller blottar djupare psykologiska eller existentiella behov och rädslor. Samma bedömning som i det första fältet ("Kontroversiellt är kul") kan genomföras. Finns det en risk att dessa idéer fastnar i skolmiljön, att de sprider sig eller leder till handling? Det är möjligt att föreställa sig scenarion där elever (på grund av misstro mot vetenskapen bakom) vägrar att vaccinera sig, aktivt ifrågasätter etablerade

vetenskapliga teorier eller anklagar lärare inom NO-ämnena för att tro på "scientism" – en vanligt förekommande term för att påstå att vetenskap egentligen är ett trossystem som alla andra.¹³⁴ Hur ska man reagera då?

I bästa fall kan uttryck av konspirationsteorier som dessa bidra till diskussioner inom både NO- och SO-ämnena om vetenskapliga metoder och källkritik (vilket ju läroplanerna redan ger vid handen). Det är också möjligt – men kräver genomtänkt förberedelse – att gestalta undervisningspass som börjar med det falska påståendet som sedan "debunkas", alltså vederläggs metodiskt. Detta kräver dels epistemisk ödmjukhet – alltså att undvika föreställningen om att det finns absoluta sanningar – och metodisk säkerhet – att kunna leda eleverna till att förstå hantverket bakom vetenskaplig kunskap som ett lärande system.

Ifrågasättande av demokratin

Det tredje fältet handlar om när elever genom konspirationsteorier ger uttryck för ifrågasättande av mänskliga rättigheter och demokrati som värde eller politiskt system. Här är det inte primärt skolans kunskapsbas som ifrågasätts utan dess centrala värdegrund. Fältet är mer komplicerat då det rör politiska åsiktsyttringar. Men å andra sidan är skrivningarna i skollagen och läroplanen tydliga med att skolan inte endast skall verka för demokratiska värderingar utan också praktisera dem samt ta avstånd från och aktivt motverka diskriminering.

Exempel: World Economic Forum (WEF) styr alla demokratier

Föreställningen om en skuggregering, en hemlig stat i staten eller den "djupa staten" är vanligt förekommande i det konspiratoriska meningskapandet allt sedan den franska revolutionen. Hemliga sällskap, Vatikanen eller organisationer som Atlantic Council har anklagats för att i det

dolda dra i trådarna och manipulera ekonomi, politik eller media. Under en lång tid riktades uppmärksamheten åt Bilderberg-gruppen, ett nätverk av makthavare och beslutsfattare som på årliga möten ägnar sig åt att diskutera angelägna världsfrågor och därmed bidrar till internationell elitkonsensus. Bilderberg-gruppen har på senare tid fått en större plats i de konspiratoriska berättelserna. Ett exempel är World Economic Forum (WEF) och dess ledare Klaus Schwab som med boken *The Great Reset* påstods ha levererat ett manifest för den globala statskuppen. Idéerna om WEF har en omfattande spridning i konspirationsmiljöerna.¹³⁵

Exempel: Tyska riket (före 1918) lever kvar

Mer extremt lagda läger inom konspirationskulturen ifrågasätter existensen av stater som legitim bas för politisk organisation. I stället hävdas på lösa grunder att historiska territorier egentligen lever kvar och de nuvarande inte äger giltighet. En av de mest radikala konspiratoriska förnekelserna av den världspolitiska ordningen sker inom den tyska så kallade "Reichsbürger rörelsen". De menar att det tyska riket från tiden före 1918 lever kvar och att den tyska förbundsrepubliken (1949/1990) därför inte har någon politisk auktoritet, men att dessa förhållanden avsiktligt mörkläggs. Denna kontrafaktiska och konspiratoriska världsåskådning backas ofta upp av pseudo-juridiska resonemang. I Tyskland har ett flertal mord på myndighetspersoner skett i denna radikaliserade miljö. En sammansvärjning som omfattade prinsar, poliser och professorer vilka planerade en regelrätt statskupp uppdragades 2023. Reichsbürger är även starkt inspirerade av den internationella "sovereign citizen"-rörelsen. Här hävdas att varje individ är sin egen auktoritet – demokratiska system och stater avvisas till förmån för en extrem libertariansk världsbild. En annan variant är att hävda att stater egentligen är aktiebolag – en föreställning som även cirkulerar i Sverige.¹³⁶

Exempel: Pride är ett sätt att hjärntvätta befolkningen

Frågor kring reproduktion och sexuell identitet är starka drivkrafter bakom konspirationsteoretiska föreställningar. Från det att homosexualitet och pedofili sammanblandades för att ingå i diverse skuldtillskrivningar har regnbågsfältet utvecklats till en grogrund för kognitiv radikalisering. I synnerhet transfrågorna har på sistone lett till fantasifulla föreställningar om manlighetens slut. Två varianter av maskulina konspirationsteorier cirkulerar. "Incels" menar att de befinner sig i ett ofrivilligt celibat som orsakas av en hierarkisk sociobiologisk näringskedja där endast de snyggaste parar sig med varandra, medan jämställdhet och feminism har berövat vanliga män rätten till sex genom kvinnornas alltmer ökande (ekonomiska) självständighet. I dessa destruktiva tankar utmålar sig incels som offer för en konspiration mot manliga rättigheter. En annan variant av detta är att föreställa sig att genusvetenskap och jämställdhet har feminiserat och förvekligat samhället.

Den andra varianten framhäver i stället männen som hjältar som för en kamp mot skuggvärlden "The Matrix" där sojakillar, emos och metrosexuella män hotar manligheten, påhejade av feminister och Pride. Testosteronnivåerna och den manliga reproduktionen förfaller. Den yttersta symbolen för den onda konspirationen är transpersonerna och deras förment "perversa" överskridande av könsgränser, främjade av liberal politik. Mot konspirationen männen utsätts för hjälper endast hård kroppsdisciplin, stoisk filosofi eller extrem kött diet. Ett svenskt exempel är "The Golden One", med tydliga överlappningar till högerextrema manlighets- och könsideal.¹³⁷

Dessa tre exempel handlar om att ifrågasätta det demokratiska systemets giltighet, den grundläggande geopolitiska ordningen där suveräna stater utgör basen eller värderingar som syftar till att

skydda minoriteter, i det här fallet HBTQIA+. Var går gränsen för att de uttrycks i skolmiljö? Självfallet är det legitimt att ställa frågor om internationella elitors inflytande, den internationella rättsordningen eller toleranta värderingar som Pride. Men om dessa konspirationsteorier framförs för att underminera legitimiteten i skolans i lag formulerade värdegrund är situationen en annan och bemötandet måste planeras därefter. Är konsekvenserna att undervisningen i samhällskunskap undermineras? Leder det till att vissa grupper aktivt bojkottar skolval eller demokratiskt medinflytande som elevråd? Fylls skolans toaletter med konspirationsteoretiskt eller sexistiskt klotter? Upplever sexuella minoriteter i skolmiljön (och sina sociala medier) att de blir aktivt trakasserade?

Som i de tidigare fälten handlar det om att kunna bedöma om elever inte förstår hur demokrati eller lagar fungerar, om konspirationsteorier är uttryck för rädslor och frustrationer eller djupare föreställningar om hur världen och i synnerhet politiska gemenskaper ska se ut. Behöver statsskicket eller den internationella ordningen förklaras bättre, behöver känslor om delaktighet i beslutsfattning och resursfördelningen ventileras och bemötas eller handlar det i stället om identifikationen med de demokratiska värderingarna i sig? Bemötandet i dessa tre fält ligger kanske främst inom SO-ämnena, men det kan mycket väl behövas insatser som involverar hela skolmiljön.

Konspirationsteorier och social identitet

Det fjärde fältet berör skolan som "levande social gemenskap" och "social och kulturell mötesplats".¹³⁸ För elever kan konspirationsteorier uttrycka centrala beståndsdelar i kollektiv identitet som tas med in i skolmiljön. Det är därför möjligtvis det mest känsliga fältet att bemöta. Historiska övergrepp och konflikter skapar tydliga fiende-

bilder där starka berättelser om offer och förövare fördelar skuld mellan olika grupper. Utomstående kan anklagas för att medvetet stöttat eller förrått den ena eller andra gruppen. Men också från majoritetssamhällets sida kan exkluderande konspirationsteorier riktas mot etniska, religiösa eller sexuella minoriteter. Fältet är inte tillräckligt beforskat och är minerat med många möjliga fallgropar. Hur kan man i skolans värld hantera känsliga frågor om social identitet, ofta underblåsta av geopolitiska och aktuella konflikter?

Exempel: Judar styr världen

En av de få studierna inom fältet är Mirjam Katzins rapport *Skolgårdsrasism, konspirationsteorier och utanförskap. En rapport om antisemitism och det judiska minoritetsskapet i Malmös förskolor, skolor, gymnasier och vuxenutbildning* (2021). Skolgårdsantisemitismen tar sig uttryck i ett språkbruk där "juden" förknippas med negativa stereotyper som till exempel idéer om världsherravälde. De antisemitiska referenserna kan gå skolpersonalen förbi eftersom de ofta bygger på kodade omskrivningar och visuella referenser som spelar på urgamla föreställningar som blodslegenden och giriga affärsmän. Konflikten mellan Israel och Palestina eldar på antisemitiska stereotyper och konspirationsteorier eftersom judar som kollektiv och judendomen sammanblandas med staten Israel och vice versa. Utvecklingen har förstärkts sedan Hamas terrorattack 2023 i Israel och det urskillningslösa militära våldet riktat mot Gaza-remsan.¹³⁹ Katzin konstaterar att "det är vanligt förekommande att undervisande lärare har stött på konspirationsteorier". Konspirationsteoretiskt tänkande är "kopplat till en haltande omvärldsförståelse och -kunskap". En av de viktigaste meningarna i rapporter lyder: "Samtidigt tycks skolan inte ha varit förmögen att ge dessa elever goda verktyg att sortera bland känslor, fakta och fördomar." Men som Katzin påpekar underblåses antisemitismen

inte endast av motsättningar mellan minoriteter utan även av majoritetssamhällets normer. Det föreligger ”en grundläggande problematik kring möjligheten för judar att leva som judar i det svenska majoritetssamhället på samma villkor som dem med svensk-protestantisk bakgrund”.¹⁴⁰

Exempel 2: Muslimer invaderar Europa

Konspirationsteorin om det orkestrerade ”folkutbytet” påstår att det pågår ett medvetet utbyte av Europas befolkning med människor (främst avses muslimer) från Mellanöstern och Norra Afrika (MENA). Liberaler i maskopi med muslimska ledare påstås vilja förvandla kontinenten till ett Eurabien i syfte att bryta ner nationalstaterna. Teorierna ökade i samband med den så kallade flyktingkrisen 2015–16 och sammansmälte ibland med antisemitiska idéer om att flyktingströmmarna i själva verket organiserats av affärsmannen George Soros. 2011 och 2019 genomfördes islamofobiska terroristdåd som motiverades av konspirationsteorier, i Norge och Nya Zeeland. Undervisning om dubbelattacken i Oslo och på Utøya ingår i de norska läroplanerna. Islamofobi bygger ofta på en kombination av rasism, antimuslimska idéer om islam som religion (genom en extrem tolkning av koranen) och stereotyper om främst arabisk kultur. Invandrare från MENA-regionen eller andra muslimska länder betraktas som lägre stående och som kriminella parasiter i samhällskroppen i förhållande till den så uppfattade normen i majoritetssamhället.¹⁴¹

Exempel 3: Konspiratoriska fiendebilder om den andra folkgruppen (”dem”) definierar den egna gruppen (”oss”)

De båda första exemplen skall illustrera hur antisemitism och islamofobi representerar olika varianter av ideologiska positioner som påverkar gruppidentitet formad av fiendebilder.¹⁴² I det ena fallet är det definitionen av ett offerkollektiv i förhållande till överlägsna och makthungriga

elitmanipulatorer, i det andra fallet ett offerkollektiv i förhållande till den främmande andre som hotar fräta sönder samhället inifrån och nerifrån. Båda dessa varianter kan vara uttalade av majoritetssamhället mot minoriteter eller mellan minoriteter (innegrupper mot utegrupper eller mellan utegrupper). Men det finns en uppsjö av andra kollektiva identiteter som bygger på konspiratorisk skuld tillskrivelse, till exempel i relationen mellan dem som sörjer det osmanska rikets undergång och armenierna och där det sägs föreligga en konspiration mellan denna kristna minoritet och västmakterna i historien.

I detta fjärde fält är det alltså konspirationsteorier som identitetsstiftande berättelser som står i centrum och frågan om bemötande berör direkt emotionella och existentiella dimensioner av meningsskapande. Kollektiva trauman, föreställningar om en svunnen guldålder eller oförlösta oförrätter (båda äkta och föreställda) kan endast till en viss gräns hanteras inom ramen för historie- eller religionslektioner, de berör även skolan som social arena som helhet. För starka kollektiva identiteter stöpta i tydliga berättelser om offer och förövre är historia inte det förflutna utan något som påverkar självbilden här och nu och skapar en i det närmaste förprogrammerad spårbundenhet i förhållande till andra grupper med tydliga röda linjer. Samtidigt är det av oerhörd vikt att utveckla kompetens att hantera detta eftersom skolan är ålagd att motverka diskriminering av minoriteter. Om konspirationsteorier som dessa uttalas och leder till motsättningar mellan elevgrupper eller mellan elever och lärare och annan skolpersonal kan de inte sopas under mattan. Mirjam Katzins rapport om lägesbilden i Malmös skolor är användbar som inspiration, inte endast avseende antisemitism utan också konstruktionen av utanförskap generellt.

Radikaliseringspotentialen – hot och våld i skolmiljö

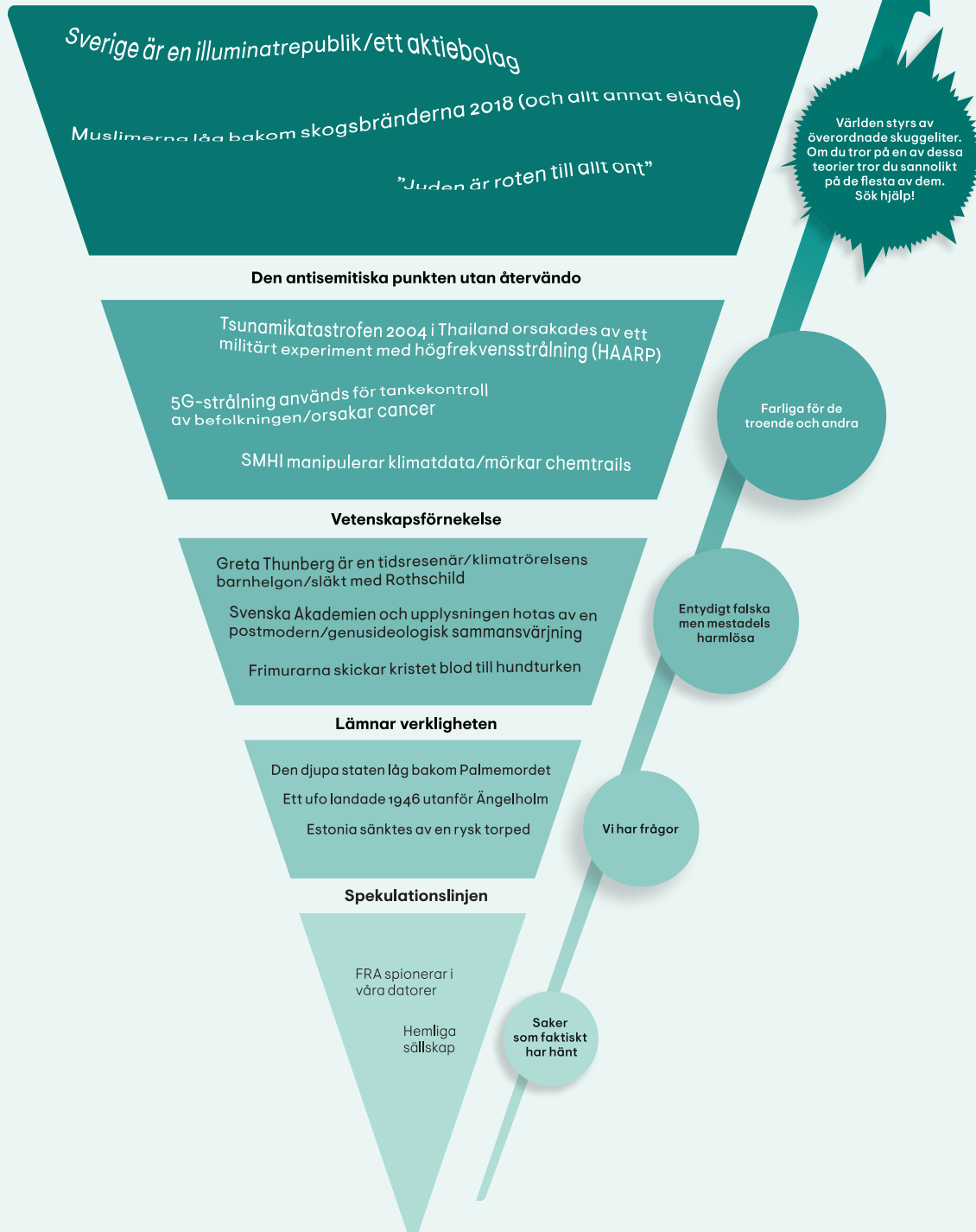
De fyra typerna av konspirationsteorier ovan kan var för sig eller i kombination vara inkörsporten till mer radikala konspirationsteoretiska berättelser. De kan skapa starka fiendebilder och avhumanisering. Det kan i sin tur leda till hot eller våld i skolan. Vi vet inte om terroristdådet i Trollhättan 2015 spädades på av konspirationsteorier i sig, men gärningsmannen Anton Lundbergs rasistiska idéer mynnade ut i dödligt våld. Hans namn hyllas i högerextrema kretsar och terroristen i Christchurch 2022 skrev det på sitt automatvapen. Mindre uppmärksammade våldsdåd i svenska skolor som i Eslöv och Kristianstad samma år verkar med all säkerhet inspirerats av en våldsbejakande extrem onlinemiljö som genomsyras av hat mot andra grupper. Morden på två lärare vid Malmö Latinskola samma år kan delvis förklaras av gärningsmannens isolering och inspiration av incel-miljön, som han själv skrivit om. Forskningen har inte undersökt i hur stor omfattning konspirationsteoretiskt meningsskapande skyndar på radikaliseringsprocesser, men terrorister mellan Kaczynski och Christchurch har i sina manifest tydligt gett uttryck för konspiratoriska tankar om ett system de bekämpar med sina våldsdåd. Vi vet alltså inte om människor som tror på att jorden är platt lättare kan radikaliseras till våldsbejakande extremism eller inte. Däremot föreligger det forskning om att den som tror på en konspirationsteori ofta tror på en annan, eftersom de strukturellt liknar varandra. Men självfallet finns det en skillnad mellan att tro att NASA fejkade månlandningen och att judar är roten till allt ont.

Desinformations-influencern Abbie Richards har försökt illustrera olika grader av avhumaniserande verklighetsförlust i det konspirationssteoretiska underlandet i en modell som är användbar i utbildningssyfte.¹⁴³ Längst ner i en uppochnedvänd triangel är de mer spekulativa teo-

rierna om att allt inte är som det verkar vara medan det i ett brandrött fält längst upp samlas helt verklighetsfrämmande teorier som potentiellt kan döda. Triangeln är användbar för att få bättre koll på var på skalan de som uttrycker konspirationsteorier befinner sig. Många lärare har efterfrågat en svensk variant av Richards modell eftersom hennes exempel är hämtade i den rikhaltiga kontexten i USA. Dock skall vi komma ihåg att konspirationskultur är ett transatlantiskt och globalt fenomen som effektivt sprids via sociala medier. De lättflyktiga trender och fenomen som genomsyrar den amerikanska nätkulturen har en tendens att påverka mer än händelser i Sverige. Det är osäkert om elever i generation Z eller Alfa ens känner till mordet på Olof Palme eller förlisningen av *M/S Estonia* som har varit produktiva projektionsytor för det konspirationsteoretiska meningsskapandet för generationen av ”boomers” och ”millennials”.

Men de följande exemplen kan också uppmuntra till just en diskussion kring hur kulturellt förankrade respektive universella vissa av de konspiratoriska idéerna är.

Frikoppling från verkligheten

Förankring i verkligheten

Sammantaget är det viktigt att kunna förankra bemötandet av konspirationsteorier i en skolmiljö, i skollagen och läroplanerna och att se på frågan som en samverkan över ämnesgränser (NO och SO) och med informationsspecialister (bibliotek) och kuratorer. Det är viktigt att utveckla rutiner för eventuell eskalering och konflikthantering som hotar skolan som social arena och arbetsplats, frågor som ligger på ledningsnivå. Det kan bli relevant att samverka med andra myndigheter och inhämta expertis. Att inte ducka för konspirationsteorier är viktigt eftersom de kan utgöra grogrund för radikaliserings till våldsbejakande extremism.

Olika undervisningsupplägg om konspirationsteorier i NO- och SO-ämnen

Hälsodesinformation

Ett av de mest produktiva fälten för konspirationsteoretiskt meningsskapande är olika hälsopåståenden som kostråd eller alternativa hälsokurer. Marianne Molin ger exempel på hur undervisningsupplägget ”Bak Överskrifterne” (”Bakom rubrikerna”) som utvecklats vid OsloMet ger eleverna insikter i fem nyckelprinciper från ”Informed Health Choices”, ett ramverk för kritisk värdering av hälsopåståenden.¹⁴⁴ Efter att eleverna har lärt sig principerna ska de själva utvärdera pålitligheten i en äkta nyhet. Utgångspunkten är att den redaktionella kvalitetsgranskning som tidigare fanns i tidskrifter och tidningar har gett vika för lättillgänglig hälso(des)information i sociala medier, i synnerhet förmedlad av influencers. Både män och kvinnor drabbas och kan lätt dras ner i extrema kaninhål som i sin tur kan bli inkörsportar till konspiratorisk kunskapsresistens.

Det krävs källkritisk kompetens för att kunna tillgodogöra sig komplex information om sjukdomar och kroppen. Det behövs också kunskap

om vilka metoder som används och varför för att kunna bedöma vetenskapliga kunskaper. En god visuell översikt över de värderingsstrategier Molin presenterar finns i ett pedagogiskt material, hämtat från ”Thats A Claim”s hemsida, som finns översatt till norska, men tyvärr inte svenska. Material från Informed Health Choices (IHC) finns också översatt till ett dussintal språk (dock inte svenska).¹⁴⁵ IHC:s kriterier har kokats ner i följande fem principer:

1. Ett samband behöver inte nödvändigtvis betyda ett orsakssamband
2. Resultat från en enskild studie kan vara missvisande
3. Små studier kan vara missvisande (efter som de har låg statistisk styrka)
4. Studier gjorda på djur, celler eller speciella grupper kan vara missvisande
5. Teorier eller spekulationer om varför något fungerar kan vara missvisande

Molin föreslår ett undervisningsupplägg i grupp-
arbete i fem steg:

1. Hitta ett aktuellt hälsopåstående på sociala medier (ca. 10 minuter)
2. Gruppmedlemmar introducerar hälsopåståendet de har hittat för de andra i gruppen (ca. 10–15 minuter)
3. Bryt ner hälsopåståendet (ca. 10–15 minuter) och identifiera a) vem har studien gjorts på (populationen), b) vilka interventioner föreslås (för att förbättra hälsan), c) jämförelse (med kontrollgrupper i studien), d) resultatet/hälsoeffekten (vad skall interventionen avhjälpa)?, e) grunderna (vad baseras hälsopåståendet på)?
4. Nyckelprinciper (10–15 minuter) i enlighet med IHC:s metod

5. Återsamling (15–20 minuter) Grupperna presenterar resultatet av sina diskussioner och analyser

Undervisningsupplägget fokuserar möjligen mer på informationsläskunnighet än på att bemöta konspirationsteorier. Valet av hälsopåståenden skulle kunna styras i riktning mot vanligt förekommande idéer som att vacciner orsakar autism eller innehåller mikrochip eller att testosteronnivåer sjunker på grund av för låg konsumtion av rött kött. Dock ger resurserna författarna hänvisar till naturligtvis eleverna praktiska verktyg för att kunna ”skilja det trovärdiga från det som är trams”, för att citera epidemiologen Emma Frans bok *Expertparadoxen* (2023).¹⁴⁶ Just denna bok och Frans generella engagemang för kommunikation av medicinsk kunskap är också värda att lyfta fram i en svensk kontext. De borde omsättas till pedagogiska uppslag i skolans värld.

Expertparadoxen är indelad i olika teman där läsaren först får problematisera kring vem det egentligen är som får kalla sig expert, för att sedan i den andra delen ta del av olika orsaker till vad som hindrar oss från att lyssna på forskare. Därefter ställer författaren frågan om vi kanske lyssnar för mycket på forskarna? Eller om vi borde lyssna mer på dem? Boken avslutas med konkreta tips kring hur vi kan hantera expertparadoxen, ”Tio punkter som hjälper dig att bedöma forskarens trovärdighet”, som lätt skulle kunna anpassas till olika undervisningssammanhang.¹⁴⁷

Kritisk läsning – ett undervisningsupplägg om Illuminati

Jean Bergane och Camilla Stabel Jørgensen har utvecklat ett avancerat undervisningsupplägg för en serie lektioner där kritiskt läsande, rollspel, reflektion och metareflektion kan användas i arbetet med konspirationsteorier i undervisningen.¹⁴⁸ Som exempel används konspirationsteorin om Illuminati. Författarna påpekar att upplägget

också skulle kunna användas för andra konspirationsteorier, så det är generiskt. I främsta rummet står kritisk värdering av källor (både historiska och samtida), något som kan kopplas till flertalet läroplaner i olika SO-ämnen eller ämnen som språk och bild. Författarna valde konspirationsteorin om Illuminati av följande skäl:

- Den är alla de moderna konspirationsteoriernas ursprung – i alla fall sedan franska revolutionen 1789–1792 associerad med hemliga sällskap och grupper i samhället.
- Den är en ”superkonspirationsteori” som kan absorbera andra enskilda händelseteorier (t ex om 9/11, Olof Palme eller pandemin) till en enda där alla onda händelser orkestreras från toppen.
- För att många populärkulturella uttryck är inspirerade av den – i allt från Dan Browns romaner till serier på Netflix eller dataspel förekommer hemliga sällskap som vill ta makten över alla människor i världen.
- Eftersom ”Illuminati” – just på grund av förekomsten i populärkulturen – ofta nämns av elever och förekommer i deras sociala medier.
- Eftersom elevernas förhållningssätt till Illuminati ofta är präglad av nyfikenhet och underhållningsvärde – även om många människor faktiskt tror att viktiga händelser i världen styrs av en hemlig elit.

Även Bergane och Stabel Jørgensens upplägg – som bygger på inokulering – har fem delar (i sammanfattning):

- Konspirationsteorin om Illuminati presenteras för eleverna samtidigt med historiska fakta om den verkliga bayerska Illuminaterorden.
- Elevaktivitet 1, kritisk läsning av en föreslagen text och besvarande av reflektionsfrågor enskilt eller i par och sedan alla tillsammans.

- Elevaktivitet 2, rollspel: argumentation för och emot existensen av Illuminati som ett nätverk med stort inflytande (genom olika roller och samtalsstrategier).
- Metarefleksion som går ut på att besvara de överordnade reflektionsfrågorna.
- Läxa och fördjupning – förslag på hur eleverna kan arbeta vidare med kritisk läsning.

Författarna har själva skrivit en objektivt informerande text om det historiska ordenssällskapet som baseras på historiska fakta. Denna faktabaserade text utgör starten för upplägget. Elevaktivitet 1 bygger dels på att elever har förkunskaper i just kritisk läsning och vad konspirationsteorier kännetecknas av. En sådan översikt för pedagoger presenteras i ett tidigare kapitel.¹⁴⁹ Den av författarna föreslagna texten är tagen från en konspirationsteoretisk sajt i Norge, Nyhetsspeilet. I Sverige skulle liknande texter kunna hittas antingen på vaken.se eller white.tv. Det är viktigt att inte skicka eleverna direkt till dessa källor utan att förbereda ett underlag som inte kräver att eleverna surfar dit, eftersom de är notoriska med grovt vilseledande, stötande och på gränsen till olagliga inlägg. Författarna argumenterar för att använda texter från webbplatser som dessa eftersom de i regel är lättlästa, kan skrivas ut (tillsammans med valda kommentarer i kommentarsfält – som dock ofta är gödselstackar för desinformation), samt att det är enkelt att identifiera typiska beståndsdelar i en konspirationsteori. Jag skulle vilja tillägga att även det visuella material som är vanligt på sådana sidor eller i konspirationsteoretiska YouTube-videor lätt kan identifieras (vilket emellertid kräver särskilda förkunskaper). Reflektionsfrågorna är anpassade till 1) innehållet i den text/de texter som har lästs om Illuminati, 2) att passa alla typer av texter med konspirationsteoretiskt innehåll och 3) ifall eleverna har arbetat med flera olika texter och

olika konspirationsteorier. Författarna ger också konkreta tips om vad man som lärare bör tänka på vid urvalet av texter: 1) svårighetsgraden (av kontextuell förståelse), 2) elevernas förkunskaper om själva medieformerna (text, ljudfiler, videor, bilder), 3) algoritmernas makt på olika sociala plattformar, 4) att man med aktiva sökningar indirekt genererar reklamintäkter till dem som tillhandahåller konspirationsteorier, 5) integritetsskydd (finns det en risk att elever utsätts negativt av att söka konspirationsteorier med egna enheter?). Som lärare är det bäst att göra en digital kopia som läggs till exempel i ett digitalt arkiv som archive.org och inte be eleverna att söka på originalsidan.

Elevaktivitet 2 är ett rollspel där målet bland annat är att ge eleverna erfarenheter av att inte vara överens (i tilldelade roller), att använda den förvärvade kunskapen om konspirationsteorin i sig och i hur de kan identifieras, samt att det blir svårt att bemöta ologiska argument. Elever delas in i olika grupper och övar på sina respektive argument om Illuminatis påverkan på underhållningsindustrin. Författarna har gjort en tabell med nio typiska retoriska strategier som konspirationsteoretiker använder sig av och två kolumner med olika bemötandestrategier: a) använda sig av kunskap och empatisk tillnärmning eller b) avvisa och löjligförklara konspirationsteoretiker.¹⁵⁰

Förhoppningsvis har eleverna i aktivitet 1 och 2 nu lärt sig mer om hur konspirationsteorier uttrycks och hur de skulle kunna bemötas. Författarna uppmuntrar till att genomföra en metarefleksion om båda aktiviteterna, om det som i textanalysen har varit svårt eller lätt att ta till sig och varför eller hur det kändes att bli motsagd i rollspelet. I en mer existentiell och filosofiskt hållen del handlar det om att fundera kring identitet, kunskap och hur information påverkar samhället och demokratin. Det ges även förslag på läxor eller fördjupningsmoment där till exempel ett annat

medium (en video eller podcast) eller en text på ett annat språk skall analyseras. Avslutningsvis presenterar författarna en självvärderingsmatris där eleverna kan indikera vad de har lärt sig under lektionerna och de olika elevaktiviteterna.

Utbildningsupplägget är mycket ambitiöst och kräver en mogen elevgrupp med goda förkunskaper och väl förberedda lärare. Sammantaget är det ett helhetsgrepp att både arbeta med historiska fakta, samtida konspirationskultur och dess ytt-ringar samt en diskussionsövning som prövar olika intellektuella och verbala färdigheter hos eleverna.

Historiska händelser som terrorattentaten i Oslo den 22 juli 2011

I den norska läroplanen är det obligatoriskt att behandla de dubbla terrorattentaten i Oslo och på Utøya 2011. Händelserna har utvecklats från att vara omedelbar samtid (och därmed samhällskunskap) till samtidshistoria, vilket gör att historievetenskapliga perspektiv är och kommer att bli allt viktigare. Dåden följer ett mönster allt sedan Kaczynski på 1980-talet, där gärningsmannen (det är alltid män) författar ett konspiratoriskt manifest för att motivera det dödliga våldet och utför det dödliga våldet för att sprida manifestet.

Lars Busterud och Camilla Stabel Jørgensen beskriver i sitt kapitel hur arbetet med 22 juli uppmuntrar till reflektion av historiebruk, dels det inomvetenskapliga, dels det ideologiska, alltså när historiska händelser undersöks med historiska metoder eller ingår i identitetsskapande berättelser (som i det fjärde fältet ovan).¹⁵¹

Undervisningsupplägget utgår likt det om Illuminati från material som finns på ett onlineforum där dådet diskuterades. Författarna förklarar hur upplägget förankras i såväl läroplaner som i historiedidaktiska överväganden. Här diskuteras spänningen mellan historiefackets bruk av (och därmed förståelse för) det förflutna och elevers eventuella bruk av historia för nutida/samtida syf-

ten. Konspirationsteoretikers historiebruk skiljer sig från det fackhistoriska bland annat genom att anta frånvaro av slump och i stället uppvisa en extrem spårbundenhet och många kontrafaktiska resonemang. Exemplet ”Reichsbürger” ovan handlade exempelvis om att förneka en historisk geopolitisk realitet och i stället hänge sig åt en tro på att nuvarande Tyskland inte existerar.

Så som Skolverket 2021 sammanfattar dansk forskning av Peters och Johannesen kan kontrasteringen av historiska och motstående alternativa narrativ i bästa fall tjäna till att uppmuntra elevers kritiska tänkande.¹⁵² I detta fall hade ”undervisningsuppläggen som forskarna arbetade fram tillsammans med lärarna som utgångspunkt att eleverna själva skulle ställa öppna frågor till alternativa historiska narrativ, eleverna skulle få möjlighet att utforska mekanismerna för möjliga konspirationsteorier med målet att öka sin förmåga till historisk reflektion och kritiskt tänkande.” Ungefär likartat resonerar även Busterud och Stabel Jørgensen. Vad avser 22 juli riktar de in sig på värdering av vittnesmål som historiska källor. Som författarna påpekar intar vittnen i det konspirationsteoretiska meningsskapandet en ambivalent position. Om samma vittne motsäger sig själv tas det ofta som intäkt för existensen av en mörkläggning. Men samtidigt tillskrivs filmade/fotograferade vittnesmål en oproportionerligt stor beviskraft som dessutom gör alla som ser bilderna till medvittnen där ledtrådar till sanningen kan avkodas. För själva undervisningsupplägget har författarna förberett material från ”Cluesforum” där användare själva poster och försöker avslöja stora mörkläggningsskampanjer så som fejkade terrorattentat med krisskådespelare, världsomfattande mediebedrägerier och påstådda ”psyops” som syftar till att manipulera människor.

Busterud och Stabel Jørgensens material om 22 juli är alltså taget från detta nätforum och anpassat till en undervisningssituation där eleverna skall reflektera kring:

- hur den första användaren A som på Clues-forum postade om händelserna i Oslo värderade dem?
- hur denne användare försöker få kunskap om situationen?
- hur en annan användare B resonerade kring antalet dödade?
- likheter och skillnader mellan hur dessa två användare tolkar händelserna (utifrån historie-ämnets källkritik)?
- vilka användare B:s första reaktioner är?

Som stöd för elevernas utvärdering av sina kunskaper ger författarna fem punkter:

1. Använda/demonstrera historiefacklig uppmärksamhet om vad källor kan ge kunskap om och vad inte
2. Och använda detta i det undersökta materialet
3. Identifiera (logiska) felslut i källmaterialet
4. Peka ut exempel på ideologiskt historiebruk
5. Identifiera/formulera påståenden som det ideologiska historiebruket försöker bevisa

Syftet med detta undervisningsupplägg är främst att gå i närkontakt med användar-genererat material på ett nätforum för konspirationsteorier. Eleverna uppmuntras att reflektera kring hur dessa användare närmar sig källor för kunskap om terrorattentaten som kan likna historiefackets. De behöver dels ha grundläggande kunskaper om vad som kännetecknar konspirationsteoretiska resonemang, dels förstå skillnaden i olika typer av historiebruk. Upplägget förutsätter en relativt

**Det förflutna är
ett aktivt slagfält
för konspiratoriska
tolkningar av
nutiden.**

hög metodologisk medvetenhet hos eleverna och kräver liksom i undervisningen om Illuminati att eleverna inte oskyddat skickas för att besöka konspirationsteoretiska plattformar.

I den danska forskningen framgick att elever med undervisningsupplägg som dessa visade en hög grad av engagemang och aktivt deltagande i både arbete och diskussion. Men samtidigt visade sig också en brist på nödvändig kontextuell kunskap, både om händelser och olika aktörer. I några fall ”visade eleverna prov på att deras arbete ledde fram till en hög grad av historisk reflektion och kritiskt tänkande”, men ”det förekom även att slutsatsen hos eleverna blev en förstärkt tro på själva konspirationsteorin de undersökte” och att pojkar i större utsträckning ”satte ett likhets-tecken mellan kritiskt tänkande och ett välvilligt förhållningssätt gentemot konspirationsteorier.” Peters och Johannesen ger tre tydliga råd kring lärarstrategier:

- att läraren agerar ”underlättare” (facilitator) i elevernas tankeprocesser och ökar graden av kvalitet i det kritiska tänkandet
- att skapa en öppenhet med ett tillåtande klassrumsklimat även när alternativa förklaringar undersöks
- att kombinera uppskattning och utmaning utan att bli dömande

Kanske visar resultaten från Danmark (som dock inte kan generaliseras) att det kan vara vanskligt att utan noggrann förberedelse genomföra undervisningsupplägg där faktiska historiska händelser och alternativa tolkningar skall jämföras. Sannolikt ökar svårigheten i takt med vissa historiska händelsers ställning i den kollektiva identitetsbildningen. Det förflutna är ett aktivt slagfält för konspiratoriska tolkningar av nutiden.

Klimatförändringar

Undervisningsupplägget om klimatförändringar och konspirationsteorier förankrar Unni Eikeseth i läroplanens överordnade del och specifika kompetensmål i olika NO-ämnena.¹⁵³ Dessa liknar svenska skrivningar i Lgr22, där klimatförändring nämns bland annat i fysik, geografi och kemi. Likt upplägget om Illuminati börjar författaren med att sammanställa objektiva fakta om ämnet, till exempel solens påverkan på klimatet, växthuseffekten och mänsklig påverkan och statistik över ökningen av koldioxid under de senaste två århundradena. I nästa avsnitt går Eikeseth igenom fem vanliga argumentationstekniker bland klimatförnekare:

1. Falska experter
2. Logiska felslut
3. Omöjliga förväntningar och dubbla standarder
4. Cherry picking – handplockning av data för att bekräfta egna ståndpunkter
5. Konspirationsteorier

I en svensk kontext genomför Centre for Studies of Climate Change Denialism vid Chalmers Tekniska Högskola omfattande forskning kring varför människor väljer att förbise objektiva fakta om klimatförändringar.¹⁵⁴ Kjell Vowles publicerade 2024 sin avhandling i ämnet, ”*Climat obstruction in Sweden*”.¹⁵⁵ Här finns viktiga uppslag att hämta och anpassa till svensk skolundervisning i olika ämnen. Utifrån de fem vanliga retoriska strategierna har Eikeseth utvecklat olika elevaktiviteter. Till exempel presenteras tre påståenden med källor för eleverna vardera där de skall avgöra vem som är en äkta och en falsk klimatexpert. Så som i undervisningsupplägget om hälsa skulle boken *Expertparadoxen* och dess lista med tio punkter att bedöma en forskares trovärdighet kunna komma till användning. I den andra retoriska

strategin använder läraren ett påstående från en klimatförnekande hemsida ("Klimatrealisterna") där eleverna ska avgöra om den innehåller logiska felslut. Elevaktiviteten om den tredje strategin handlar om ett mentalt experiment där eleverna ombeds diskutera mot en motpart som menar att solens påverkan på klimatet är långt större än människans. Det skulle kunna göras om till ett rollspel så som i exemplet om Illuminati. Cherry-picking av data övas genom att låta eleverna själva göra det, i detta fall genom att presentera en kurva över temperaturindex hav-land där vissa data kan plockas ut som tycks motbevisa tesen om global uppvärmning. Vad gäller (de rikhaltiga) konspirationsteorierna kring klimatfrågan får eleverna en lista med påståenden där de ska kunna göra en bedömning av vad som är ett konspiratoriskt respektive ett faktabaserat påstående. I en avslutningsuppgift får eleverna läsa en debattartikel från en klimatförnekande politiker och applicera sina kunskaper för att analysera olika retoriska strategier.

Sammanfattningsvis bygger undervisningsupplägget på att i ett inledande skede förmedla kunskaper om klimatförändringar i SO- och NO-ämnena i linje med läroplanen och sedan introducera eleverna till typiska retoriska strategier där vetenskaplig kunskap om klimatet avvisas. Dessa handlar både om rena avledningsmetoder som att hänvisa till falska experter, ägna sig åt olika typer av kognitiva bias respektive konspirationsteoretisk förnekelse av hela klimatområdet. Det förefaller att undervisningsupplägget förutsätter att olika ämnesperspektiv integreras, alltså både förståelse för naturvetenskaplig kunskap, men även för argumentationsteknik.

Avslutande diskussion

I mitt kapitel förklarar jag att konspirationsteorier som meningsskapande berättelser är osäkra källor till kunskap. I stället följer de ett stabilt narrativt mönster som gör oss mottagliga för dem på ett kognitivt, emotionellt och existentiellt plan. Det skapar särskilda utmaningar i skolmiljön och fyra fält där konspirationsteorier uttrycks: a) kontroversiellt är kul, b) kunskapsresistens, c) ifrågasatt demokrati, d) social identitet. Dessa fyra fält har sina respektive utmaningar och kan överlappa. Därefter genomlyser jag skollagen och läroplanen Lgr22 generellt och specifikt i både SO- och NO-ämnena för att visa hur det pedagogiska arbetet mot konspirationsteorier kan förankras i varje fält och avslutar med en kort litteraturöversikt. De fyra fälten presenteras sedan utförligt med olika exempel på vanligt förekommande konspirationsteorier. För varje fält gäller det att göra en riskbedömning av skadligheten att de uttrycks eller sprids och att fundera på lämpliga bemötandestrategier. Strider de mot skolans uppdrag att kunskapsförmedlingen ska vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet? Eller vänder de sig mot skolans entydiga värdegrund? Utgör de ett hot i skolan som social miljö? Kort: är de ärenden för pedagogen, psykologen eller polisen?

Det är möjligt att konspirationsteorier med ett rent underhållningsvärde är harmlösa, medan de som motsäger vetenskapligt etablerad kunskap eller demokratin som värdegrund är betydligt farligare. De kan också utgöra beståndsdelar i aggressivt formulerade identitetskonstruktioner. Dessa kan leda till verbalt och fysiskt våld mellan elever eller elever och lärare, i värsta fall till väpnade skolattacker. För att illustrera en skala mellan harmlösa och avhumaniserande (potentiellt våldsbejakande) teorier presenterar jag en modell av Abbie Richards "Conspiracy Chart" anpassad till svenska förhållanden. Viktigt är

att betrakta insatser mot konspirationsteorier som en sammantagen uppgift för hela skolmiljön, över ämnesgränser och i samverkan med informationsspecialister, kuratorer och annan pedagogisk stödpersonal.

I kapitlets avslutande del presenterar jag sedan fyra undervisningsupplägg som kollegor i Norge har utarbetat och skrivit om i boken *Konspirasjonteorier i skolen* (2024) och ger exempel på möjlig anknytning till relevant svensk forskning. Dessa fyra upplägg handlar om hälsodesinformation, kritisk läsning av (samtids-)historiska ämnen, fördjupad med exempel om terroristattacker den 22 juli 2011 och klimatförändringar.

Temat konspirationsteorier är stort och komplext och ingångar till att behandla det i olika skolämnen kan komma från olika håll. Eftersom jag själv betraktar dem som meningsskapande berättelser med sina egna mediala uttryck hade jag själv valt att utveckla ett upplägg om ”Kreativitet mot konspiration – skapa för att förebygga?”. Ett sådant upplägg hade byggt på att med elever skriva och skapa egna konspirationsteorier inklusive uttryck i bild och ljud och därigenom både förstå den konspirationsteoretiska mentaliteten och världsbilden bättre. 2022 arrangerade avgångsstudenter i estetik vid Göteborgs universitet tillsammans med Partille gymnasium den multisensoriska utställningen ”Blott en komplott”. Fem rum i Jonsereds Herrgård förvandlades till olika sinnesupplevelser, till exempel ett tredimensionellt besök i en konspirationsteoretikers hem. Kanske är det genom sådana mer uppslukande rumsliga erfarenheter konspirationsteoriernas diffusa kunskapsanspråk kan greppas mer intensivt.

Antropologiska perspektiv på olycka och motgångar

– att studera konspirationsteorier med en förstående och uppmärksam blick

”Vi ska göra ett program som handlar om vaccin och vill bland annat prata om konspirationsteorier om massvaccinering som att Bill Gates ligger bakom vaccinet för att han vill injicera ett chip i massor av människor... Varifrån kommer de här rätt absurda teorierna, hur och varför sprids de?”

”Hur kommer det sig att en del tror att pandemin är ett påhitt eller att viruset är skapat av människan...”

”Vi söker en konspirationsteoriexpert för att prata om ’The Great Replacement’, den konspiration som har spridit sig i USA...”

”Det hade varit intressant att prata om de konspirationsteorier som kommit fram efter mordförsöket på Donald Trump. Exempelvis att det är Trumps egen administration som ligger bakom det, att det är den ’djupa staten’ eller andra politiker, som Barack Obama eller Hillary Clinton som ligger bakom det hela. Hade gärna pratat lite med dig om det här.”

”Jag skriver en artikel om konspirationsteorier efter mordförsöket på Donald Trump... Alltså varför människor dras till konspirationsteorier och framför allt kring den här sortens händelser?”

Detta är bara ett axplock av de frågor om konspirationsteorier och förfrågningar om att medverka i radio- eller tv-program, poddar, föreläsningar och folkbildande seminarier som jag fått sedan 2021. Konspirationsteorier är heta! I det här kapitlet kommer jag att först kort diskutera hur konspirationsteorier kan både omfamnas och stigmatiseras för att sen beskriva min egen konspirationsteoretiska historia. Under antropologiska fältarbeten i Mellanöstern kom jag först att tröttna på, men sedan intressera mig för, konspirationsteorier. Mellan 2016 och 2020 var jag mycket engagerad i COMPACT, ett stort europeiskt nätverk med fokus på konspirationsteorier. Det tredje korta avsnittet handlar om detta nätverk och de olika ingångarna och perspektiven vi använde oss av. Då fick jag anledning att närmare analysera antropologisk och

annan informantnära forskning om konspirations-teorier och liknande fenomen. Om detta handlar textens fjärde, och mest omfattande sektion. Frågor om och oro över, genus, sexualitet och familj är teman som är mycket centrala i detta material. I textens femte del blickar jag framåt och lyfter fram ny forskning som genererats ur COMPACT. Det räcker inte att bara studera de som uttrycker konspiratoriska idéer eller åsikter. Lika mycket analys krävs för att förstå den veritabla industri av fördömanden som uppstått sen millennieskiftet.¹⁵⁶

Ingen slump när olyckan drabbar

”Varför tror folk på konspirationsteorier?” I denna fråga från oroad journalister, lärare, och forskare finns ett implicit antagande. Det är irrationellt att tro på konspirationsteorier. De är farliga och undergräver tilltron till samhällsliga institutioner. De underminerar gränsen mellan det som är sant och det som är falskt. Men konspirationsteorier är inte alltid tagna ur luften. Det finns, trots allt, konspirationer. Maktskiftet och revolutioner,

och det vi idag skulle kalla påverkanskampanjer, har i väldigt stor utsträckning skett – och sker än idag på många håll i världen - genom komplotter, genom hemligt konspirerande.

Varför händer det dåliga saker? Vi förväntar oss att vi, och våra nära och kära, ska vara friska, att vi ska leva i relativ säkerhet och att våra regeringar styr med vårt bästa för handen. Men det finns ett glapp mellan dessa förväntningar och hur verkligheten ser ut. Konspirationsteorier är ett sätt att hantera detta glapp.¹⁵⁷ De hjälper oss förklara varför vi personligen, vår egen grupp eller vårt land drabbas av otur och olyckor. De är meningsskapande berättelser som förklarar vem eller vilka som i det fördolda planerar vår olycka eller förgörelse. Komplottmakarna är typiskt eliter i det egna samhället, eller outsiders som migranter eller utlänningar, inre eller yttre fiender som ofta samarbetar. För en konspirationsteoretiker finns det inget utrymme för slumpen. Allt kan förklaras och det är just deras uppgift att undersöka, frilägga och avslöja *hur allt hänger ihop*. Konspirationsteoretiker ser sig därför ofta som heroiska sanningssägare

och som de enda som kan förklara hur det verkligen, under den synliga ytan, förhåller sig.

Konspirationsprat i Syrien

Konspirationsteori är knappast ett neutralt ord. Ingen vill bli utpekad som konspirationsteoretiker, ingen vill bli anklagad för att sprida konspirationsteorier och ingen deklarerar stolt att hen är konspirationsteoretiker.¹⁵⁸ Fram till slutet av 1990-talet ansågs konspirationsteorier typiskt som ett utslag av irrationellt och extremt, för att inte säga patologiskt, tänkande.¹⁵⁹ Politisk kultur i USA och Mellanöstern lyftes fram som just exempel på detta.

I början av 1970-talet studerade jag i Libanon, där konspirationsteorier flödade. Detta grundades i folks egna erfarenheter där politiska konspirationer varit – och är – vanligt förekommande, ofta med inblandning av utländska aktörer. Under mina studier blev jag mer av en expert på Mellanösterns olika konspirationsteorier än på landsbygdsutveckling, som jag faktiskt studerade. Men i slutet av 1970-talet, när jag började ett antropologiskt fältarbete i Syrien, med fokus på just landsbygdsutveckling, tröttnade jag på andras och mina egna konspirationsteorier. Jag slutade lyssna på pratet om konspirationer, prat som framför allt var riktat mot den egna regimen, USA och Israel. Först när jag i slutet av 1990-talet gjorde ett årslångt fältarbete bland handelsmän i Aleppos stora basar, spetsade jag öronen igen. När nu konspirationsteorier – eller konspirationsprat som jag kom att kalla det – var så vanligt förekommande bland mina syriska informanter borde jag, som samhällsforskare, ta det på allvar. Fram till våren 2011 då jag för sista gången var i Syrien samlade jag mer systematiskt in material.

**De är menings-
skapande berättelser
som förklarar vem
eller vilka som i det
fördolda planerar
vår olycka eller
förgörelse.**

Marknaden suq al-Madinah i Aleppo, Syrien.
Bildkälla: Wikimedia Commons

Allt är planerat

Bristen på politisk stabilitet i Mellanöstern utgjorde en grundläggande ingrediens i de syriska medborgarnas vardagliga liv och blev till stoff i konspirationsprat. Men regional politik och händelser i regionen värderades på olika sätt. Här följer några exempel.¹⁶⁰

Hösten 1998 blev relationerna mellan Syrien och Turkiet mycket ansträngda. Turkiet anklagade Syrien för att bland annat ge skydd åt PKK ledaren Abdullah Öcalan och samlade också trupper nära den syriska gränsen. Handelsmännen i Aleppo verkade dock inte särskilt oroade över utvecklingen. Gränsen var fortfarande öppen och trafiken med varor flöt på. Med hjälp av Egypten och Iran löstes den akuta krisen efter ett par veckor och de båda grannländerna skrev på ett säkerhetsavtal. Flera av mina informanter menade att Turkiet inte agerat på egen hand, utan att Israel och USA hade ett finger med i spelet för att hålla Syrien sysselsatt med sin norra gräns. Men de var inte lika lugna när USA och Storbritannien återupptog flygbombningar av Irak ett par månader senare. Och för en gångs skull hade de och regimen en likartad analys. Saddam Hussein, menade de, hade lurats att invadera Kuwait 1991 vilket gav USA en ursäkt att starta ett krig mot arabvärldens enda ekonomiskt och militärt starka land. Han var kvar vid makten inte för att USA och dess arabiska allierade hade misslyckats att peta bort honom, utan för att de valt att ha honom kvar. ”Vi är som lera, som de (utländska och regionala makter) kan forma hur de vill”, var en kommentar jag ofta hörde.

Men det var inte bara utvecklingen i den egna regionen som oroade. När NATO 1999 bombade Serbien sågs detta allmänt som ett uttryck för amerikanska intressen. Vissa av mina informanter menade att Milošević, liksom Saddam Hussein, i själva verket var en agent köpt av västvärlden. Hans uppgift var att bryta sönder Jugoslavien och öppna dörren för västligt inflytande. En handelsman i

**Betydelsen av att
vara betydelsefull.**

Aleppo sa att hela världsfreden var hotad, "Ryssland måste agera och reagera på detta och då blir det en konfrontation med USA". Kristna handelsmän uttryckte ilska mot USA men också gentemot kosovoalbaner och påstod att de var nybyggare i Kosovo, "precis som judar i Palestina". En djupt religiös muslim var emot Miloševićs politik men sympatiserade inte med kosovoalbanernas kamp. "Alla kan inte ha ett eget land".

I Syrien sågs Israel-Palestinakonflikten som själva grunden till regionens brist på stabilitet. Folk framförde olika analyser och konspirationsteorier men alla var eniga om att denna konflikt påverkade livet för alla i hela Mellanöstern. I slutet av mars 2002 anlände jag till Aleppo för ett kortare fältarbete precis när den israeliska armén återockuperade det begränsade territorium på Västbanken som var under den palestinska myndighetens kontroll. Trots att israelerna censurerade medier kunde de stora arabiska satellitkanalerna få ut mycket material. Mina informanter var otroligt påverkade av bilder av förstörelsen och av dödade palestinier. Många var ytterst kritiska till Yassir Arafat och PLO:s strategi, men uttryckte enorm solidaritet med det palestinska folkets öde. "Araber kallas terrorister, men vi ser vilka som är terrorister. Israelerna kommer inte att vara nöjda förrän varje palestinier är död. Det är deras slutgiltiga lösning".

Israels militära angrepp 2002 kom när det arabiska medielandskapet var förändrat i Syrien. För första gången kunde syrierna dagligen och på nära håll bevittna våld medierat via satelliter. De kände sig informerade av icke-syriska arabiska medier och lyssnade på argument och analyser av arabiska kommentatorer och intellektuella och tyckte – inte helt sant visade det sig senare – att de faktiskt var välinformerade. Men medierna kunde inte lösa själva problemet. I hela Syrien uttryckte folk förbittring inte bara mot Israel och USA utan också

mot alla arabiska regimer. Folk kopplade vidare ihop situationen i Palestina med terrorattackerna mot World Trade Center och Pentagon den 11 september året innan och drog slutsatsen att *allt var en del av planen*. I Aleppo, liksom på många platser i arabvärlden, argumenterade folk att om nu Osama bin Laden och al-Qa'ida verkligen hade planerat attackerna, så bevisade detta bara att de var amerikanska och/eller israeliska agenter. Därför hade bin Laden inte heller hittats. En ung handelsman i Aleppo menade att inga araber skulle kunnat planera 11 september-operationen. Den var för komplicerad. Snarare hade attacken utförts för att ge Israel en ursäkt för sin fortsatta och våldsamma ockupation. Arabvärldens alla regimer, inklusive PLO, var delaktiga genom att den fortsatta konflikten gav dem en ursäkt för att fortsätta att förtrycka sina egna medborgare.

Under alla de decennier jag arbetat i Syrien var pratet om planer och konspirationer både mycket diffust och väldigt precist. Kritik mot regimen flöt över i kritik mot framför allt USA och Israel, så att gränsen mellan där borta och här hemma löstes upp. En handelsman i Aleppo påstod att CIA hade dödat både president John Kennedy och statsminister Olof Palme därför att de båda varit alltför fridsamma. En annan sa att Boris Jeltsin hade fått betalt av USA för att lösa upp Sovjetunionen och att Mu'ammad Qaddafi var amerikansk agent. Att allt är planerat och kalkylerat var en självklarhet i dessa diskussioner. Men kalkylerna och planeringen rörde inte bara politik på hög nivå utan också mer vardagliga fenomen. Med det nya satellitmedierade landskapet fick syrier direkt – och motsägelsefull – information om världen. Muslimska predikanter, inte sällan med extrema åsikter, tävlade om tittarnas uppmärksamhet med musikvideor med lättklädda eller halvnakna kvinnliga artister. Också regelrätt pornografi blev tillgängligt på ett nytt sätt. Just detta med porr var en uträknad plan, menade flera i Aleppos basar.

”Vi kan inte stå emot pornografin”. Porren sög energi och moral ur männen och bidrog därför till regionens underutveckling. ”Och regeringarna har inget emot detta”, sa en medelålders man allvarligt till mig. ”De vill ha ett fogligt folk som är mer intresserade av porr än av politik”.

Mönster i konspirationspratet

När jag mer systematiskt gick igenom detta slags material blev vissa mönster uppenbara. För det första så kom talet om konspirationer både uppifrån den politiska eliten och nedifrån medborgarna. Konspirationsprat i Syrien, liksom i hela Mellanöstern, vilade vidare på prosaiska och konkreta politiska hot. Det fanns inget prat om rymdvarelser, eller hot från autonoma teknologier eller från vaccinationer. Både eliten och vanliga medborgare i Syrien pratade om konspirationer från fiender utanför landet. Men i medborgartalet, som alltså var det som intresserade mig, fanns det en direkt förbindelse mellan dessa yttre fiender och den egna regimen, den inre fienden.

För det andra var konspirationsprat en självklar och mycket allmänt förekommande diskursiv praktik, men följde sällan en tydlig och rak narrativ linje. Pratet kunde, exempelvis, börja med att talaren klagade över korruptionen i landet, till att fortsätta med att insistera att de vanligt förekommande elavbrotten var planerade av regimen för att hålla folk i schack, för att sedan påstå att judar styrde världen. För det tredje så höll sällan talarna med varandra om annat än att USA och Israel låg bakom det mesta. För det fjärde hade konspirationsprat ofta en performativ aspekt. Konspirationsprat bestod visserligen av en typisk och upprepad intrig, men ofta lade talaren till nya och unika drag som visade på kreativitet och fantasi. Det fanns en spänning mellan nödvändigheten att nämna de vanliga skurkarna – regimen, USA och Israel – för att rama in pratet, men också ge talaren

möjlighet att demonstrera sin kreativitet. Konspirationsprat i Syrien kunde därför också analyseras som ett slags underhållning.

För det femte fanns det en konspirationspratets sociologi. Alla syrier pratade inte på samma sätt eller i samma utsträckning. Män tog i mycket större omfattning del i konspirationsprat än kvinnor, och de med mer utbildning var mer engagerade i *allt är planerat*-prat än de med mindre utbildning. Folk i städer konspirationspratade mer än folk på landsbygden. Män, mer än kvinnor, och de utbildade jämfört med lågutbildade, stadsbor jämfört med folk på landet, hade helt enkelt mer tid och de kulturella resurser som behövdes för att odla den kreativa aspekten av konspirationspratet. Men, för det sjätte, var självklart pratet inte bara underhållning, utan också djupt problematiskt och pekade på en känsla av maktlöshet och var därmed ett uttryck för brist på politiskt inflytande.

När jag besökte Syrien i april 2011 märktes effekterna av den så kallade arabiska våren också där. Flera av mina gamla vänner och informanter jag följt i decennier var optimistiska. En medelålders högutbildad kvinna i Damaskus som ofta klagat över hur de ”knådades som deg” av regimen var nu nästan euforisk över hur unga i hela regionen lyckats få regimer på fall. Syrien stod på tur, trodde hon. Andra var mer försiktiga. Men jag märkte att *allt är planerat*-pratet inte hördes. Det verkade som händelserna i regionen där folk öppet vågade prata om korruption och maktmissbruk gjorde konspirationsprat överflödigt. Den positiva utvecklingen i regionen tycktes inte vara planerad eller orkestrerad uppifrån. Från regimens företrädare kom, däremot, uttalanden där fiender i och utanför Syrien sades konspirera för att stycka upp landet i olika delar som Frankrike försökt göra efter första världskriget.¹⁶¹

Det fanns för det sjunde också en stark ambivalens i konspirationspratet. Å ena sidan uttrycktes att allt var planlagt av maktfullkomliga andra

och att de själva enbart var oskyldiga offer. Å andra sidan påstod också mina informanter att de egentligen inte förtjänade något bättre: ”Vi är oorganiserade, vi kommer aldrig att få det bättre.” Våren 2002, under Israels massiva militära intrång på Västbanken, klagade en handelsman i Aleppo över att grannar i basaren lade skräp framför hans affär. Han menade att folk var avundsjuka och motarbetade varandra. Basarens problem var också arabernas problem. ”Vi håller inte ihop och det gör att USA och Israel kan kontrollera oss.” Konspirationspratande syrier hanterade detta att vara maktlösa offer och sakna förmåga till motstånd genom det som jag kom att kalla *betydelsen av att vara betydelsefull*. Det var inte något som direkt verbaliserades, men som jag märkte som en outtalad kontrapunkt. I Syrien, liksom i hela arabvärlden, fanns – och finns alltjämt – en starkt artikulerad idé om att de lever i världens mest geopolitiskt betydelsefulla region. I århundraden har stormakter konspirerat för att, ovanför regionens folk, stycka territoriet i olika delar och, när det gäller Palestina, fördriva dess folk och ockupera dess mark. Därför har inga varit lika utsatta för politiska, militära och ekonomiska konspirationer som just folk i arabvärlden. *Betydelsen av att vara betydelsefull* är en tankefigur som gör folk betydelsefulla, trots sin brist på makt och inflytande och som länkar trista och banala händelser – som elavbrott och brist på dagligvaror – till katastrofala händelser.

Också utanför Mellanöstern/arabvärlden är *betydelsen av att vara betydelsefull* något som hjälper oss att förstå varför så många av oss inte kan acceptera att vissa händelser kan förklaras med hjälp av otur, slumpen eller slarv. Det vore fult om, exempelvis, mordet på Olof Palme 1986 begicks av en simpel brottsling. Mordet blir betydelsefullt – vi blir betydelsefulla – när dådet ses som del i en gigantisk internationell komplott. Att Estonias förlisning 1994, där närmare ett tusen

personer dog, skulle bero på slarv och dåligt väder reducerar katastrofen till något banalt och trist. Det handlade i stället om en konspiration och/eller en avancerad mörkläggning.¹⁶² Det betydelsefulla måste ges en betydelse. Hur många utredningar som än produceras om Palmemordet eller Estonias förlisning så kommer inte dessa att övertyga konspirationsteoretikerna. Tvärtom! Ju mer bevis, desto mer ifrågasätts just dessa. Bevis pekar i stället på att det just rör sig om konspirationer.

Ett forskningsnätverk om konspirationsteorier 2016–2020

Dessa ingångar till konspirationsteorier hade jag i bagaget när jag 2014 blev tillfrågad om att delta i en ansökan till COST, *European Cooperation in Science and Technology*, en Brysselbaserad och EU-finansierad organisation med uppgift att stödja forskningsnätverk med europeiska deltagare. Ansökan om medel för COMPACT, *Comparative Analysis of Conspiracy Theories in Europe* organiserades av två amerikanister, Peter Knight från Storbritannien och Michael Butter från Tyskland. De var båda etablerade forskare och hade skrivit om konspirationsteoriernas kulturella betydelse och analyserat deras popularitet i filmer och romaner.¹⁶³ COMPACT skulle utveckla mångvetenskapliga forskningssamarbeten i Europa och i ansökan ställdes ett antal frågor som skulle undersökas närmare. Vad är egentligen konspirationsteorier? Finns de överallt i hela världen? Är vi som art benägna att tro på konspirationsteorier, eller skall de i stället tolkas och förstås i ljuset av specifika historiska och sociala förhållanden? Har de ökat med sociala mediers enorma genomslagskraft?

2015 beviljades vi medel för åren 2016 till 2020. Vid det första upptaktsmötet i Bryssel hade nätverket runt 50 medlemmar för att sedan växa till mer än 150 medlemmar från 35 olika länder. Syftet med nätverket har varit att både främja forskningen om

konspirationsteorier och att kommunicera våra rön till civilsamhället, utbildningsinstitutioner och politiker. Nätverket fick en dramatisk början. Upptaktsmötet 2016 ägde rum i Bryssel den 1 april, mindre än en vecka efter terrordåden mot bland annat flygplatsen, och många medlemmar kunde inte ta sig till mötet. Vårt sista stora möte i mars 2020 ställdes in på grund av covid-19. Mellan 2016 och 2020 tilltog det allmänna intresset för, och oron över, konspirationsteorier runt om i Europa och på andra håll i världen. Donald Trump blev USA:s president, och *pizzagate* och QAnon blev fenomen som spreds i massmedia liksom begreppen *fake news*, *desinformation* och *påverkanskampanjer*. Med covid-19 spreds inte bara ett verkligt virus utan också konflikter och konspirationsteorier om dess ursprung, spridning och samhällenas hantering. Själva begreppet konspirationsteorier är, som redan nämnts, nedsättande och därmed både forskningsetiskt och forskningspraktiskt problematiskt.

En utgångspunkt i COMPACT var att konspirationsteorier är komplexa fenomen och att det behövs många olika vetenskapliga perspektiv med olika teorier, metoder och med olika slags empiriskt material för att förstå dem.¹⁶⁴ Den konspirationsteoretiska forskningen har en bakgrund i psykologisk-historiska studier av totalitära rörelser. Idag vill också andra säga något om konspirations-teorier och studieobjektet drar till sig intresse från litteraturvetare, medieforskare, psykologer, filosofer, historiker, semiotiker och statsvetare. Men varför är det först under de senaste decennierna som forskningen tagit rejäl fart och breddats? Det har mycket att göra med forskningens konfliktfyllda relation till konspirationsteorier.¹⁶⁵ Å ena sidan är de ett studieobjekt, precis som vilket annat objekt som helst, å andra sidan är de också en slags konkurrenter som presenterar förklaringar till fenomen som också den etablerade

**Sann kunskap finns,
det gäller bara att
hitta den. *The truth
is out there.***

samhälls- och kulturforskningen gör. Därför blir normal-forskningens gränsarbete mot konspirationsteoriernas metoder och förklaringar viktigt.¹⁶⁶ Vidare måste själva studieobjektet undersökas och förklaras på sätt som får legitimitet i vetenskapssamhället. Gränsarbetet i vissa akademiska ämnen som var representerade i COMPACT, som filosofi, mediaforskning, psykologi och semiotik, är mindre komplicerat än för exempelvis sociologer och religionsvetare. För de förra ligger materialet, metoderna och analysen långt från forskningsobjekten, medan de i de senare ligger betydligt närmre då de vill förstå informanternas och forskningsobjektens sätt att tänka och agera. Det är vidare en stor skillnad mellan forskare som arbetar med enkäter och kvantitativa data och de som arbetar med fallstudier och kvalitativa data. För de förra är oftast själva konspirationsteorierna och deras innehåll i fokus och för de senare är sammanhanget i vilket konspirationsteorier uppträder viktigt. Även om COMPACT var ett mångvetenskapligt nätverk så var en del disciplinära olikheter sådana att, även om vi respekterade varandras perspektiv, fruktbara samarbeten inte alltid kom till stånd.

Det finns ytterligare en dimension som var relevant för arbetet i COMPACT. Många element i samtida konspirationsteorier – förekomsten av utomjordingar, Estoniakatastrofen 1994 och attacken på Twin Towers 2001 eller covid-19 – lutar sig mot vetenskapligt material. Konspirationsteoretikerna är visserligen skeptiska till officiella vetenskapliga förklaringar men de producerar aktivt sina egna belägg genom andra, och som det sägs, bättre källor till kunskap. Ufologin, läran om utomjordingar, till exempel, speglar den etablerade akademiska vetenskapens praktik.¹⁶⁷ Kultursociologen Jaron Harambam menar att vi lever i en tid av epistemisk instabilitet med konflikter om vad som är sant och vad som är falskt och om sann kunskap ens är möjlig.¹⁶⁸ Men

paradoxalt nog så verkar konspirationsteoretiker mer kunskapsoptimistiska och mer kunskapsfundamentalistiska. Sann kunskap finns, det gäller bara att hitta den. *The truth is out there.*

Förutom vetenskapliga publikationer inom ramen för COMPACT har vi också producerat undervisningsmaterial på olika språk. Många i nätverket har också tillsammans sökt och erhållit nya forskningsmedel. En grupp skrev gemensamt på en bok om konspirationsteorier i och om Norden¹⁶⁹ och 2023 grundade vi CONNOR, *The Nordic Network of Conspiracy Theory Research* som välkomnar nya medlemmar.¹⁷⁰

Häxeri, konspirationsteorier och antropologisk forskning

Genom arbetet i COMPACT fick jag anledning att närmare undersöka hur antropologer och andra forskare med informantnära metoder analyserat konspirationsteorier.¹⁷¹ Inom den traditionella antropologin har studiet av dessa inte varit framträdande utan snarare något vi snubblat över under våra fältarbeten, som jag beskrivit ovan. Antropologins viktiga bidrag till samhälls- och kulturvetenskaperna är det långa och intensiva fältarbetet i så kallade småskaliga samhällen där forskaren deltar i livet på platsen för studien. Etnografin, en detaljerad beskrivning av exempelvis en grupp människor, en by, ett stadskvarter eller en organisation, är ämnets klassiska akademiska genre och utgör en gemensam empirisk och analytisk kunskapspool som andra kan bygga vidare på. Ämnets holistiska ambition där det vi kallar ritualer, släktskap, politik eller ekonomi inte studeras var för sig utan förstås som sammankopplade, möjliggör bredare insikter i konspirationsteoriernas sociala och kulturella avtryck. Liksom andra akademiska ämnen har antropologin förändrats enormt, inte minst genom att kritiskt betrakta sin roll i olika koloniala projekt. Idag gör antropolo-

ger fältarbeten över hela världen och antropologer kommer också från hela världen. Vidare har antropologerna flyttat sig från så kallade småskaliga samhällen till forskning i mycket komplexa sociala organisationer. Men ämnets historiska insikt – det holistiska perspektivet – fortlever. Antropologer understryker därför att, till exempel, konspirationsteorier bara kan förstås i ljuset av andra sociala och kulturella fenomen.

Antropologisk forskning om konspirationsteorier har utvecklats parallellt med forskning om häxeri, trolldom och onda krafter och följer ofta två spår. I det ena spåret visar antropologer att ockulta kosmologier – teorier om att världsalltets beskaffenhet är fördold – är fenomen som inte försvunnit i samtiden. Ockulta kosmologier, där konspirationsteorier ingår, verkar tvärtom har ökat i den moderna världen. I det andra spåret följer antropologerna trossystem, kunskapssystem och ontologier bland de människor vi studerar.

E. E. Evans-Pritchards utomordentligt inflytelserika *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* med material från södra Sudan i mitten av 1920-talet är en ofta förekommande utgångspunkt för antropologiska diskussioner om ockulta kosmologier.¹⁷² Azande, enligt Evans-Pritchard, trodde inte på tillfälligheter eller slumpen och förklarade i stället olyckor, sjukdomar och död med hjälp av häxeri. Azande förnekade inte att malörer och olyckor inträffade, men häxeri förklarar varför en specifik person drabbades av en specifik olycka vid ett specifikt tillfälle. Detta resonemang ligger nära konspirationsteorier. Men, till skillnad från komplottmakare som konspirerade i hemlighet så vet inte azande-häxor om att de är häxor. De ansvarar visserligen för sina handlingar men kan inte helt ställas till svars. Genom olika ritualer kan de ångra sig och bli förlåtna. Evans-Pritchard noterade att kvinnor inte anklagade män för att vara häxor och att män inte anklagade män med högre status och

att identifierade häxor oftast hade nära relationer till den som drabbats av häxeri. Evans-Pritchards sätt att skriva om azande var nytt och radikalt i en tid då icke-vita allmänt betraktades som irrationella. Han menade i stället att deras föreställningar och sätt att hantera häxeri med hjälp av specialister var helt rationellt och bidrog till att minimera konflikter i lokalsamhället. Denna funktionalistiska analys, där häxeri följer sin egen logik, kom sen att dominera brittisk antropologi ända till 1960-talet.

Ett mycket annorlunda fall av häxeri har studerats av Jeanne Favret-Saada som i början av 1970-talet gjorde ett fältarbete på landsbygden i västra Frankrike.¹⁷³ Hennes primära fokus, till skillnad från Evans-Pritchards, var just häxeri men hon hade länge svårt att få någon att öppet tala om ämnet. Azande pratade oupphörligt om häxeri och häxorna var en naturlig del av det lokala livet. Men så var det inte i västra Frankrike. De som drabbades av olyckor - redskap som gick sönder, kor som blev sjuka – sökte visserligen hjälp från mekaniker eller veterinärer, men dessa specialister kunde bara bota symptomen. För att komma åt roten till det onda – varför drabbas just jag, min gård, min familj – behövde de hjälp av någon som kunde bryta häxeriet. Denna hjälp måste sökas i all hemlighet då föreställningar om häxeri inte var socialt accepterade. Byborna levde visserligen i utkanten av Frankrike men de hade lärt sig att häxeri inte passade hemma inom kyrkan eller i den moderna sekulariserade världen.

Satanism och övergrepp på barn i Europa

I dessa två exempel ovan finns ingen diskussion om en eventuell koppling mellan häxeri och konspirationsteorier. Men en sådan koppling finns dokumenterad i följande fall. I slutet av 1980-talet uppstod rykten i Storbritannien om att många

barn hade utsatts för övergrepp och till och med mördats som del av satanistiska kulturer. Vissa städer i Midlands verkade vara särskilt utsatta och socialtjänsten omhändertog barn i försök att rädda dem. Inga bevis för att det verkligen fanns satanistiska kulturer kom någonsin i dagen, men trots det så fortsatte rykten och anklagelser att spridas. Antropologen Jean La Fontaine blev anlitad för att undersöka uppkomsten och spridningen av dessa rykten och anklagelser.¹⁷⁴ Hon arbetade i flera år med att intervjua socialarbetare, poliser och föräldrar. Hon läste offentliga rapporter, domstolsprotokoll och material från massmedia. I boken *Speak of the Devil* spårar hon satanism-anklagelsernas utveckling i tre faser. I den första fasen var inflytandet från USA mycket märkbart. Predikanter från pingstkyrkor och andra karismatiska rörelser eldade på anklagelser om satanistiska kulturer. Religiösa aktivister menade att barn var i fara och måste räddas. De här idéerna spreds till Storbritannien. I den andra fasen minskade det amerikanska inflytandet och i stället drev socialarbetare en kampanj mot denna påstådda satanism. De hade samlat in vittnesmål från barn som sades bevisa att våldtäkter, rituella mord och till och med kannibalism förekom. Men vid närmare undersökning blev det uppenbart att dessa utsagor inte kom från barnen själva utan från socialarbetarna eller från terapeuter som barnen träffat. I denna andra fas spelade massmedia en viktig roll i att både sprida rykten och anklagelser, men också genom att lyfta fram tvivel och motbilder. Vissa socialarbetare var helt övertygade om att de skyddade barnen och de som ansåg att det inte fanns satanistiska kulturer blev anklagade för att inte ta problemet på allvar.

Det fanns också en tydlig genusaspekt i anklagelser och motanklagelser. Kvinnliga socialarbetare menade att manliga poliser inte tog frågan på allvar. Ibland beskylldes polisen och andra skeptiska personer för att dölja sanningen

och konspirera för att skydda viktiga och högt uppsatta män som påstods delta i dessa vidriga övergrepp. Inga av dessa anklagelser kunde bevisas och ingen person ställdes inför rätta. Men detta gjorde bara att de som drev på tesen om satanistiska kulturer blev mer övertygade om att de hade rätt. Anklagelserna klingade dock av. I den tredje fasen var det inte socialarbetare utan i stället vuxna "offer" för satanism som trädde fram, ofta med hjälp av terapeuter. Nu kom de ihåg vad de utsatts för som barn. Återigen drev utvecklingen i USA på det som hände i Storbritannien. Och återigen kom anklagelserna att klinga av.

La Fontaine menar att dessa faser liknar de vi historiskt funnit, och finner än idag, för att identifiera och utrota häxor. Hon understryker också att lokala och nationella sammanhang är betydelsefulla för att förstå hur denna satanismrädsla kunde få sådan kraft. I både USA och Storbritannien fanns före satanismanklagelserna en utbredd oro och rädsla för förändrade familjerelationer. Men där barnen/offren i USA kom från välbärgade hem, så kom de i Storbritannien från underprivilegierade. I USA anklagades barnskötare och andra utanför familjen, medan det i Storbritannien var familjemedlemmar som anklagades. La Fontaine lyfter också fram anklagelserna i ljuset av Storbritanniens ökande klassklyftor under en tid då kopplingar mellan höga polisbefäl, frimurare och hemliga avtal och konspirationer var vanliga narrativ i media.

Sverige har också haft liknande fall. I början av februari 1993 rapporterade *Aftonbladet* att polisen grävde efter 25 döda barn utanför Södertälje.¹⁷⁵ Ett par månader tidigare hade en kvinnlig forskare offentlig påstått att djävulsdyrkare har begått ritualmord. En ung flicka vars far nyligen fällts för incest, sade att hon tvingats ta del av våldtäkter mot barn där också satanism med rituella mord och kannibalism ingick. Detta hände samtidigt som media riktade uppmärksamheten mot att ett

stort antal flyktningbarn tycktes spårlost försvunna. Kunde de ha varit utsatta för satanism? I ett parallellt fall i norra Sverige anklagade en flicka sin pappa och 20 andra män för våldtäkt och för att ingå i en sekt där rituella mord begicks.

Inte oväntat orsakade det här feta tidningsrubriker och smaskiga berättelser om satanism, våldtäkter och människooffer. Men polisen hittade inga hemliga bordeller, inga män eller kvinnor som var inblandade, inga spår av begravda barn. Särskilt det så kallade Södertäljefallet påverkade och polariserade den svenska offentliga debatten. Åtminstone fem böcker, ett antal dokumentärer, radioprogram och tidningsartiklar diskuterade detta fall, ibland tillsammans med andra.¹⁷⁶ De som förnekade förekomsten av satanistiska sekter med övergrepp på barn menade i stället att ett nätverk av extrema feminister drev på med falska anklagelser.¹⁷⁷ De underströk också att även om incest och våldtäkt på barn förekommer så fanns inga bevis på organiserade satanistiska kulturer. Den andra sidan hävdade bestämt att det inte bara rörde sig rituella övergrepp utan också om en komplott för att dölja dessa.¹⁷⁸ Offren måste bli trodda.

Flera teman i dessa brittiska och svenska fall återkommer i forskningen om olycka och konspirationer. Vi har barn gentemot vuxna, kvinnor gentemot män, den farliga familjen gentemot faror för familjen, nedtystanden gentemot avslöjanden. Ämnen som rör familj, sexualitet och genus är centrala i alla samhällen för de rör aspekter av livet som både är intima och privata och offentligt reglerade. Det är därför inte förvånande att dessa ämnen är viktiga i många konspirationsteorier om illasinnade eliter eller farliga främlingar.¹⁷⁹ Det är också ämnen där gränsen mellan ett vi och ett dem mejslas fram. Vår familj, vårt samhälle, vår nation måste skyddas från både yttre och inre hot. I både historiska och samtida fall framställs ofta unga kvinnor eller barn som oskyldiga offer som måste skyddas från konspiratörernas ondska. Men det finns också konspirationsteorier där

kvinnor inte är oskyldiga utan tvärtom deltar aktivt i själva konspirationen. Greta Thunberg har till exempel framställts som Bill Gates eller Georg Soros villiga verktyg, ofta kopplat till globala konspirationsteorier.¹⁸⁰ I högerextrema och rasistiska konspirationsteorier ska kvinnor som har sex eller bildar familj med "fienden" straffas. Anders Behring Breiviks ockulta kosmologi är ett exempel på denna extrema misogyni. Den så kallade *incel*-kulturen uppvisar också konspiratoriska drag, liksom den ständigt återkommande homofobin. Familj, sexualitet och genus är centralt inte bara i antisemitiska konspirationsteorier utan också i konspirationsteorin om *Eurabia*, där Europas makthavare genom massmigration sägs byta ut vita medborgare mot araber och muslimer. Den så kallade LVU-kampanjen som tog fart i december 2021 var framför allt en orkestrerad påverkanskampanj.¹⁸¹ Men där fanns också konspirationsteoretiska element där den svenska socialtjänsten anklagades för att kidnappa muslimska och arabiska barn för att tvinga dem att äta griskött och bli svenska.

Kvinnor och män framställs alltså ofta olika i konspirationsteorier, men olika konspirations-teorier verkar också attrahera dem på olika sätt. Konspirationsteorier om 9/11, Palmemordet och Estoniakatastrofen engagerar män i högre grad än kvinnor och konspirationsteorier om hälsa, sjukdom och vacciner drar till sig fler kvinnor än män. På så sätt speglar konspirationsteorier samhälleliga och kulturella strukturer i Sverige och västvärlden i stort.¹⁸²

Massmedier

I de konspiratoriska fallen med satanistiska kulturer som lyftes fram ovan spelade massmedier en viktig roll. Det är inget nytt att massmedier sprider konspirationsteorier. Tryckta medier har historiskt varit betydelsefulla för att sprida exempelvis antisemitiska konspirationsteorier, likaså etermedier.

Idag sprids konspirationsteorier snabbt och globalt via sociala medier. De nätbaserade sökmotorernas struktur gör, som vi vet, att många besök eller klick genererar en ännu mer framträdande position i nätplattformarnas landskap. Men detta behöver inte betyda att konspirationsteorierna ökat eller att fler omfamnar ockulta kosmologier. Många följer konspirationsteorier som en form av underhållning och de är vanligt förekommande i populärkulturen. Berättelser om satanism och ritualmord kittlar också vår fantasi.

Men allt är naturligtvis inte oskyldig underhållning i dagens massmedier, särskilt då vi i allt högre utsträckning inte lever *med* utan *i/genom* medier.¹⁸³ Idag sprids konspirationsteorier framför allt via massmedier. Samtidigt finns en utbredd misstänksamhet mot just dessa medier bland konspirationsteoretiker. Kanske spelades månlandningen 1969 in i en studio? Kanske är det mesta vi hör och läser påhitt för att föra oss bakom ljuset och för att göra oss till lydiga nickedockor?¹⁸⁴

Massmediers fördummande inflytande på människor i industrialiserade samhällen var en vanlig utgångspunkt i forskningen efter andra världskriget. Totalitära rörelser propagandaförångar förskräckte. Massan uppfattades typiskt som passiva offer för budskap uppifrån. Men från 1970-talet kom denna syn att problematiseras och mottagarnas aktiva och tolkande arbete underströks i stället. Idag, med de sociala mediernas enorma genomslagskraft, har Alvin Tofflers begrepp *prosumenter* fått förnyad aktualitet.¹⁸⁵ En prosument både konsumerar och producerar media-innehåll. Massmedia är ett mycket viktigt fält för forskare intresserade av utvecklingen och förändringen av samtida konspirationsteorier, och mycket återstår att göra både när det gäller metod och teori.¹⁸⁶ Propaganda, fake news, påverkanskampanjer och konspirationer är olika fenomen, ofta med olika avsändare. Men de är också sammanflätade och mediaforskning kan bidra till en ökad kunskap kring detta.

Konspirationsteorier är viktiga inte bara för dem som sprider eller accepterar dem, utan också för alla dem som är rädda för vad de orsakar.

Demonstration i Berlin 2020 under mottot Frihetens dag – slutet på pandemin . Foto: Leonhard Lenz/Wikimedia Commons

Globalisering och ockulta kosmologier

Varför försvinner inte häxeri och varför tycks tvärtom antalet häxor öka? Detta är en oro som forskare mött när de undersökt hur modernitet, globalisering och politiska omvälvningar påverkat tidigare kolonier. Levande döda, spöken, onda andar och djävulens verktyg tycks vara vanligt förekommande. Jean Comaroff och John Comaroff analyserar det enorma gapet mellan förväntningar på ekonomisk och politisk utveckling i Sydafrika efter apartheid.¹⁸⁷ Detta gap, menar de, har givit upphov till en ockult ekonomi med föreställningar om att de rika blivit rika genom att förvandla oskyldiga människor till levande döda – till zombier – som arbetar för sina herrar. I dessa berättelser riktas anklagelserna mot människor med makt och rikedom. Men de som jagas och skadas eller dödas i

jakten på häxor är i stället gamla och svaga.

I berättelser om kollektiva och personliga förluster runt omkring i världen kan konspirationsteorier ge svar på frågor om upplevda orättvisor. Men Heike Behrend varnar för att alltid tolka häxeri som svar på en ekonomisk och politisk utveckling.¹⁸⁸ Varje fall måste analyseras för sig. Hennes eget material rör jakten på häxor i västra Uganda slutet av 1990-talet då dödsfall i aids ökade dramatiskt. Genom informationskampanjer accepterade folk att sjukdomen spreds genom sexuell kontakt med en smittad person. Men, med samma resonemang som bland azande, kunde bara häxeri förklara varför en specifik person drabbades av sjukdomen eller dog. Lokala katolska lekmanorganisationer initierade vidare häxjakt där häxor identifierades och fick en möjlighet att bli helade. Genom denna kampanj fick

många upp ögonen för häxeriets utbredning och härmed förstärktes tron på onda ockulta makter. Men det onda kom inte bara inifrån det egna samhället. Själva sjukdomen kom i stället från västvärlden som konspirerade för att begränsa eller helt utrota den afrikanska befolkningen. Också Mathijs Pelkmans och Rhys Machold är kritiska till att rutinmässigt betrakta häxeri och konspirationsteorier som ett medel för de maktlösa att förklara och hantera olyckor.¹⁸⁹ Vi borde vara mer uppmärksamma, menar de, på relationen mellan makt och sanning. Också människor med makt använder sig av, sprider och uppfinnar häxeri- och konspirationssdiskurser och de kan utnyttjas för att mobilisera mot politiska motståndare.

Ett viktigt tema i den antropologiska forskningen om konspirationsteorier är spänningen mellan det som kan ses och det som i stället finns under ytan. Människor letar efter klarhet men möts av något annat. I moderna samhällen, får vi höra, ska makt utövas i det öppna och inte i det fördolda. Vi ska kunna utkräva ansvar av makthavare. Sedan slutet av 1990-talet har begreppet transparens blivit ett internationellt modeord. Att politiska makthavare är öppna och att medborgarna kan se hur institutioner fungerar anses bidra till ökat tillit och till god politisk styrning. Transparency International är en känd organisation som undersöker och visar på korruption på global nivå.¹⁹⁰ Men ju mer det talas om transparens, desto mer undflyende tycks den bli. På många håll uppfattas i stället världen som mer ogenomskinlig vilket bidrar till ett ökat konspirationstänkande.¹⁹¹ De maktfullkomliga arbetar visserligen i det dolda, men det är samtidigt uppenbart vad som egentligen händer. Det finns, som påpekats, uppenbara likheter mellan konspirationsteorier och samhällsvetenskapliga teorier. I båda fallen vill teoretikerna/tolkarna gå bakom det synliga och det uppenbara och frilägga det som egentligen sker. När det gäller häxeri och onda krafter så finner vi häxjägare,

terapeuter eller stödgrupper som letar efter de dolda orsakerna till att människor lider eller drabbas av olycka. När det gäller konspirationsteorier så finns olika experter som ägnar sina liv åt att förklara hur det som inte syns, kan göras begripligt och synligt. Det finns också likheter mellan antropologen, häxjägaren och konspirationsexperten. Forskaren undersöker det observerbara och drar sedan slutsatser om vad som verkligen händer och vad det verkligen betyder, eller åtminstone ge plausibla eller insiktsfulla tolkningar.¹⁹²

Men konspirationsteorier fyller inte bara tomrummet som uppstår när vi saknar information eller kunskap. De kan också förstås som ett sätt att hantera för mycket information.¹⁹³ Konspirationsteorier rör inte bara vad vi inte vet utan också det vi inte kan glömma. De har inte bara förmåga att avslöja kopplingar som är dolda utan också förmåga att rubba ogenomträngliga offentliga narrativ. Konspirationsteorier kan därmed inte bara förstås som en nervös reaktion på abstrakta fenomen som postmodernitet, globalisering, neoliberalism med mera, utan bör analyseras i ljuset av specifika konflikter som finns i specifika samhällen.¹⁹⁴

Ett intressant undantag till detta ofta besatta sökande efter visshet analyseras av Matthew Carey.¹⁹⁵ Han har fältarbetat i Atlasbergen i Marocko och bland hans informanter är i stället det ogenomskinliga högt värderat. Klarhet och att förstå allt är Guds privilegium. Där Carey arbetat fruktar människorna inte en förbipasserande främling, utan tvärtom en frågvis och nyfiken person i lokalsamhället. De fruktar tjuven som kan stjäla djur eller verktyg, men de fruktar framför allt den tjuv som stjälar kunskap om andra. Han är farlig för han kan avslöja det som folk vill dölja. Careys arbete pekar på nya sätt att inom antropologisk forskning tolka religion, kosmologier och konspirationsteorier. Det har skett ett skifte från tro till tvivel. Tvivlets, misstrons och o-trons antropologi pekar på utveckling inom ämnet där

vi blivit allt mindre säkra på det mesta. Men det speglar också hur det sociala livet är mycket svår-fångat. När antropologer verkligen lyssnar så kan folk påstå att de tror, att de har hittat sanningen, men på samma gång uttrycka tvivel. Det är, menar jag, en viktig insikt när det gäller att bedöma om människor verkligen omfamnar och tror på konspirationsteorier, eller om de uttrycker konspira-tionsprat som kan tolkas på olika sätt.

Antropologisk forskning om ockulta kosmolo-gier och konspirationsteorier är som diskuterats ovan, spretig och rör sig från analys av relationer till människor i närsamhället till relationer med bäring på politiska relationer och den globala ekonomin. En utgångspunkt inom antropologin är att vi alla är förenade i en gemensam mänsklighet, men sättet vi organiserar våra samhällen och våra liv kan skifta väldigt mycket. Det är just dessa olikheter som intresserar oss som antropologer. Sjukdom, mot-gångar och olycka är överallt närvarande i våra liv och de måste hanteras och förklaras på socialt och kulturellt meningsfulla sätt. När vi analyserar så komplexa och heterogena fenomen som konspira-tionsteorier och ockulta kosmologier är det viktigt att ge ett sammanhang till varje specifik mani-festation och till möjliga kopplingar mellan dem. Konspirationsteorier är, för att parafrasera den be-römda antropologen Claude Levi-Strauss, utmärkta att tänka med, eftersom de pekar på fundamentala frågor vi som människor brottas med.¹⁹⁶

Forskningen framåt

Att konspirationsteorier är komplexa fenomen som bör undersökas med hjälp av olika perspektiv, var, som jag beskrev ovan, en utgångspunkt i COMPACT. Men är det klokt att klumpa ihop det vi kallar konspirationsteorier från hela världen och under alla tider? Rör det sig verkligen om samma slags fenomen och svarar de verkligen på samma slags oro? Historikern Geoffrey Cubitt skiljer

på konspirationsteorier och analyser av världen där konspirationer uppfattas som normala och utbredda.¹⁹⁷ De förra, till skillnad mot de senare, menar att illasinnade händelser beror på mänsklig vilja. Cubitts distinktion är upplysande men också problematisk då dolda eller osynliga fenomen är normala i samhällen där exempelvis häxor är all-mänt förekommande. Vidare skulle också pratet i Syrien, såsom jag beskrivit det, inte utgöra en kon-spirationsteori för Cubitt därför att konspirationer där uppfattas som normala. Men att uppfatta något som allmänt förekommande och normalt betyder inte att syrier accepterar detta. I motsats till Cubitt tror jag att vi får leva med att definitio-ner av konspirationsteorier inte är precisa och att vår förståelse av fenomenet kommer att skifta.

Att konspirationsteorier förekommer i samhäll-en med enorma klyftor är kanske inte så konstigt, men varför förekommer de i stabila demokratier som Sverige? Men också här finns ett glapp mellan våra förväntningar på hälsa, trygghet och lycka och vad vi i verkligheten drabbas av. Som vi vet blev pandemirelaterade konspirationsteorier vanliga under covid-19-pandemin och sågs av myndigheter som ett hot mot samhällsbygget. Vaccinations skeptiker antogs allmänt omfamna konspirationsteorier och blev ofta bemötta med hån och översitteri. Vi måste vaccineras mot konspirationsteorier! Men sådana idéer och sådana kampanjer är inte oproblematiske, som jag argumenterat ovan.

En viktig aspekt med bäring på konspira-tionsteorier är de krav som finns på oss medborgare i länder som Sverige. Det har skett en demokratis-ering av kunskapsproduktionen, medborgare både kan, och ska, leta efter information. Redan från unga år ska vi kunna ta ställning till komplexa frågor, göra många och svåra val och framför allt kritiskt granska fakta och bilda oss en egen uppfattning. Denna slags kunskapsdemokrati-sering betyder att auktoriteter och experter får

en annan roll i det offentliga livet, eller i alla fall uttrycker sin roll med en annan språkdräkt. Vi görs delaktiga i beslut som rör allt från vår hälsa till vår utbildning. Vi delar därmed ansvaret för vårt välbefinnande med professionella kategorier som läkare, sjuksköterskor, lärare och socialarbetare. Men i detta delade ansvar uppstår inte sällan oklarheter och konflikter kring makt och bestämmande. Det finns en uppfattning att exempelvis vaccinationsskeptiker eller vaccinationsmotståndare är faktaresistenta och ointresserade av vetenskapliga argument.¹⁹⁸ Men mycket tyder på att det är tvärtom, som jag beskrev ovan. Vaccinationsmotståndare är ofta mycket pålästa, har egna experter och använder sig av en vetenskaplig terminologi. Samma sak gäller de som inte accepterar den officiella versionen av 9/11, månlandningen eller Estoniakatastrofen. Därför är det svårt att informera bort till exempel vaccinationsmotstånd. Kampanjer mot vaccinationsmotstånd, liksom kampanjer mot konspirationsteorier, ökar snarare motståndet. Trots återkommande rop på det motsatta kan vi inte, menar jag, återgå till ett auktoritärt bemötande i skola, vård och omsorg.

I nätverket COMPACT tog vi konspirationsteorier på vetenskapligt allvar. Men var det också så att vi paradoxalt bidrog till att ge dem reklam? En väg framåt för forskningen är därför att inte studera konspirationsteorier för sig utan tillsammans med konflikter som uppstår kring dem. Konspirationsteorier är viktiga inte bara för dem som sprider eller accepterar dem, utan också för alla dem som är rädda för vad de orsakar. Olika initiativ har utformats inom EU och i enskilda länder för att motverka konspirationsteorier, desinformation och propaganda.¹⁹⁹ Detta är utgångspunkten för ett stort europeiskt projekt med säte i Lund som leds av antropologen Elżbieta Drażkiewicz. I CONSPIRATIONS – Conflicts over Conspiracy Theories ska konspirationsteorier och olika organisationer och policy-initiativ som bekämpar dem analyseras tillsammans.²⁰⁰ I projek-

tet genomförs etnografiska fallstudier i Belgien, Bulgarien, Estland, Polen, Sverige, Tyskland och inom EU-institutioner. När fokus skiftar från konspirationsteorier till konflikter runt dessa blir det möjligt att se hur aktörer på båda sidor om denna konflikt är beroende av varandra och speglar sig i varandra. Forskarna i CONSPIRATIONS är alltså inte främst intresserade av vilka uppfattningar som är felaktiga och hur de ska bemötas. Snarare är fokus på själva konflikterna genom att undersöka de omständigheter som ger upphov till dem. Det är vidare viktigt att analysera hur dessa konflikter är påverkade av de sammanhang de uppstår i och hur de utvecklas på olika sätt i dagens Europa.

Vi bör studera konspirationsteorier med förståelse, menar Elżbieta Drażkiewicz,²⁰¹ och samma utgångspunkt gäller naturligtvis när vi studerar det aktiva motståndet mot dem. Den norska litteraturvetaren Toril Moi började skriva på en essä om språk och uppmärksamhet sommaren 2012 när hon följde rättegången mot Anders Behring Breivik.²⁰² I essän polemiserar Moi stillsamt och klokt mot scientismen som förfäktar att verklig kunskap kan bara nås med hjälp av naturvetenskaplig metod. Men hon polemiserar också mot de postmodernister som hävdar att det inte finns någon sanning överhuvudtaget. Relationen mellan språk och moraliskt omdöme är i stället kärnan i Mojs argumentation. Språk och uppmärksamhet angår därför alla. Den utgångspunkten, menar jag, kan hjälpa oss överbrygga den konspiratoriska och anti-konspiratoriska klyftan i Europa.

Föreställningar om ”judiska” konspirationer – en utdragen historia

Någon gång omkring år 1350 skrev borgmästaren och rådet i Visby ett brev till sina motsvarigheter i Lübeck. De berättade om hur man under påskhelgen hade arresterat nio ”giftspridare” och ”nidingsmän”, varav en hade, redan innan han torterades, offentligt erkänt att han hade förgiftat alla källor runt Stockholm, Västerås och Arboga och därefter under sin resa genom riket spridit gift i sjöar och vattendrag på ett flertal platser. Han berättade i detta sammanhang också om ett sällskap som använde sig av en symbol med grekiska och hebreiska bokstäver. När han stod på bålet och elden antänts hade mannen slutligen sagt ”jag vet inget mer än att säga er än att hela kristenheten är förgiftad av judarna och av de sämsta av oss”.²⁰³

Brevet ger uttryck för en samtidigt tidsbunden som klassisk konspirationsstereotyp om judar. Tidsbunden eftersom anklagelsen om brunnsförgiftning är typisk för 1300-talet och klassisk eftersom den för fram tanken att judar skulle gemensamt konspirera över statsgränserna mot de kristna majoritetsbefolkningarna i Europa. Konspirationsstereotyper tilldelar grupper

personlighetsdrag och ser dem som kollektiva aktörer med intentioner. Sådana stereotyper tillskriver en grupp en kollektiv målsättning som går ut på att få makt och dominans över andra grupper och ett kollektivt handlande som ofta innefattar hemlig omstörtandeverksamhet. Konspirationsstereotyper brukar även inkludera idén att gruppen i fråga uppvisar en hög nivå av egoism och solidaritet gentemot andra gruppmedlemmar, samtidigt som den saknar förståelse för eller solidaritet med andra grupper i samhället.²⁰⁴ Grupper som utsätts för sådana konspirationsstereotyper blir ofta syndabockar i kristider, när många i majoritetssamhället känner frustration. Denna frustration kan handla om makt, status, ekonomi eller en upplevelse av att sakna kontroll, och då söker sig många till ideologier som pekar ut vissa grupper som skyldiga.²⁰⁵

Detta gäller i hög grad judar, som genom historien ofta varit i centrum för olika konspirationsteorier och som ofta är det än idag.²⁰⁶

I nutiden handlar konspirationsteorier om judar självfallet inte längre om förgiftade brunn-

nar, utan oftast om mer eller mindre dold politisk och ekonomisk makt. Ibland handlar dessa teorier inte explicit om judar utan om staten Israel, men det som då står i förgrunden är Israel som en judisk nationalstat. En central tanke i dessa berättelser – under medeltiden såsom idag – är att representanter för judar som grupp i hemlighet skulle konspirera och agera fientligt mot andra grupper, och att detta sker över nations- och statsgränser.

Detta kapitel kommer kortfattat teckna huvuddragen i de judefientliga/antisemitiska konspirationsteoriernas historia samt, baserat på enkätundersökningar som Forum för levande historia låtit genomföra, utreda om det finns faktorer som inverkar på benägenheten att instämma i detta slags påståenden. Inledningsvis definieras nyckelbegreppen konspirationsteorier och antisemitism. Därefter ges en historisk översikt av hur idéer om judiska konspirationer präglat framför allt europeiska samhällen från högmedeltiden fram till idag. Framställningen fokuserar av nödvändighet endast på huvuddragen i utvecklingen

och gör inga anspråk på att vara uttömmande. I det påföljande avsnittet analyseras nutida svenskars benägenhet att sätta tilltro till påståenden om ”judisk” makt samt till konspirationsteorier om judar och om Israel. Avslutningsvis diskuteras kortfattat frågan om hur man kan förstå den månghundraåriga närvaron av judefientliga konspirationsteorier i Europa.

Definitioner

Två begrepp av stor betydelse i detta sammanhang är konspirationsteori respektive antisemitism. Som diskuterades i det inledande kapitlet finns det olika sätt att definiera konspirationsteorier. För att undvika ett alltför anakronistiskt perspektiv i den historiska översikten används i det följande en minimalistisk definition av konspirationsteori som ett “försök att förklara de yttersta orsakerna till betydelsefulla sociala och politiska händelser och omständigheter med påståenden om hemliga konplotter av två eller fler mäktiga aktörer”.²⁰⁷

Ett annat omdiskuterat begrepp av betydelse

i detta sammanhang är antisemitism. Begreppet etablerades i Tyskland i slutet av 1870-talet som beteckning på en viss typ av politisk rörelse riktad mot judisk emancipation, men syftar i nutiden på ett komplext fenomen som kan förekomma på olika nivåer och manifesteras sig på olika sätt. På ett individuellt plan kan det ta sig uttryck som enskilda attityder och föreställningar, men även som en sammanhållen världsbild.²⁰⁸

Det finns flera definitioner av antisemitism. Den mellanstatliga organisationen International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) antog 2016 en icke rättsligt bindande arbetsdefinition av antisemitism som lyder: "Antisemitism är en bestämd uppfattning om judar som kan uttryckas som hat mot judar. Språkliga och fysiska uttryck för antisemitism riktas mot judiska eller icke-judiska personer och/eller deras egendom samt mot judiska institutioner och religiösa samlingsplatser."²⁰⁹ En annan definition är den så kallade Jerusalem-definitionen: "Antisemitism är diskriminering, fördomar, fientlighet eller våld mot judar som judar (eller judiska institutioner som judiska)".²¹⁰ I Forum för levande historias undersökningar från 2005 och 2020, som kommer att diskuteras längre fram, togs utgångspunkten i en ofta använd definition av sociologen Helen Fein. Hon ser antisemitism som "en bestående latent struktur av föreställningar fientliga mot judar som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder, och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner och bildspråk, och i handlingar – social eller legal diskriminering, politisk mobilisering mot judarna, och kollektivt eller statligt våld – vilka resulterar i och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller tillintetgöra judar just för att de är judar."²¹¹

Den samtida antisemitismen innehåller dels kvarlevor av äldre föreställningar dels mytbildningar och anklagelser som utvecklats under

efterkrigstiden. Bland de förstnämnda finns till exempel anklagelser om Kristusmord, ritualmordsanklagelser och föreställningar som kopplar ihop judar med girighet, pengar, rikedom, slughet och ohederlighet. Bland de senare finns antisemitism relaterad till Israel. Detta är ett omdiskuterat och svåravgränsat fenomen. Att kritisera den israeliska staten och den israeliska regeringens politik är inte i sig en antisemitisk handling; det är för övrigt någonting som är ett stående inslag i den israeliska inrikespolitiken. Däremot går det att empiriskt konstatera att antisemitiskt färgade utsagor och bilder inte sällan dyker upp i diskussioner och annan kommunikation som rör staten Israel och den israelisk-palestinska konflikten.²¹²

I detta bidrag ligger fokus på den klassiska tropen att judar som grupp skulle konspirera mot andra grupper och i hemlighet sträva efter att ta över, alternativt behålla, makten i samhället, något som fångas in av alla ovannämnda definitioner av antisemitism.

En fråga som delar forskningen är om begreppet antisemitism endast bör användas för perioden efter artonhundratalets mitt eller om det också kan tillämpas på äldre förhållanden.²¹³ En del forskare pekar på de stora skillnader som finns mellan den religiöst färgade fientlighet mot judar som präglade Europa under medeltiden och den tidigmoderna tiden, å ena sidan, och den rasbiologiskt präglade antisemitism som växer fram i slutet av 1800-talet. Andra pekar i stället på kontinuiteter och återkommande mönster i det judefientliga tankegodset. Detta gäller inte minst konspiratoriska föreställningar.²¹⁴ Elsa Marmursztejn har också pekat på att det faktiskt går att finna "biologiska" föreställningar om judar i medeltida medicinska texter liksom religiösa föreställningar om judar under efterkrigstiden.²¹⁵ I det följande används emellertid antisemitism enbart för att beteckna fenomen från det sena artonhundratalet och framåt.

Historisk överblick

Forskare som har studerat antisemitismens historia framhåller ofta det antisemitiska tankegodsets konspiratoriska drag över tid och rum. Redan under hellenistisk tid etablerades föreställningar i Egypten om judar som en inom sig sluten grupp som på olika sätt motarbetade andra grupper.²¹⁶ Dessa föreställningar förefaller ha varit framsprungna i en relativt lokal kontext. Inom den tidiga kristendomen utvecklades emellertid stereotyper om judar som över tid infogades i ett tankesystem där ”juden” kom att utgöra den väsentliga ”andre” i den kristna tankevärlden. Under högmedeltiden etablerades ett antal konspirationsteorier om judar där dessa framför allt beskyldes för att förgifta brunnar, vanhelga oblatbröd och begå ritualmord på kristna (oftast barn och unga kvinnor).

Den förstnämnda konspirationsteorin förekom främst på 1300-talet. När den dök upp i Frankrike och Aragonien i början av 1320-talet var det inledningsvis spetälska som pekades ut som brunnsförgiftare, men snart skiftade fokus till andra grupper och i främsta rummet judar.²¹⁷ Påståenden om att judar skulle förgifta brunnar återkom i betydligt större skala i samband med Digerdöden då de också spred sig till norra Europa. Efter 1350-talet blev de allt mindre vanliga och i slutet av 1400-talet hade de i princip upphört att spridas.²¹⁸

Konspirationsteorin om vanhelgande av oblatbröd dök upp något tidigare, i slutet av 1200-talet, i Paris men spred sig snabbt i det tyskromerska riket där den föranledde omfattande vågor av förföljelse av och massakrer på den judiska befolkningen.²¹⁹ Inte sällan ägde detta rum i en kontext av lokala spänningar. Det finns anledning att misstänka att ekonomiska motiv kan ha spelat in och att konspirationsteorin ibland användes som en ursäkt för att överfalla den judiska befolkningen av andra skäl. Detta tycks till exempel ha varit fallet med

massakrerna på judar i Prag under påsken 1389.²²⁰ Även denna konspirationsteori kom att minska i betydelse i slutet av medeltiden.

Mer långlivad blev emellertid tanken att judar skulle av rituella skäl mörda kristna. Den dök upp för första gången i England i en text författad 1150 av Thomas av Monmouth, *Vita et passione Sancti Willelmi Martyris Norwicensis*, men spred sig därefter till kontinentala Europa. Av stor betydelse blev ritualmordsanklagelserna som fördes fram i staden Trent 1475. Detta föranledde en hätsk polemik mellan Vatikanen, som ifrågasatte anklagelserna, och den lokale biskopen Johannes Hinderbach, där båda sidorna tog hjälp av den nya boktryckarkonsten vilket ökade spridningen av anklagelserna.²²¹

Under senmedeltiden rörde sig centrum för denna föreställning österut och kom under 1500- och 1600-talen att framför allt vara stark i östra Centraleuropa, samtidigt som den i princip upphörde att spridas i Västeuropa.²²² I slutet av 1800-talet återkom ritualmordsanklagelsen i samband med en serie rättegångar i Central- och Östeuropa där mer eller mindre öppna anklagelser framfördes mot mordåtalade (men oskyldiga) judiska personer för att ha mördat kristna personer i religiösa syften. De mest omtalade fallen ägde rum i Kuttaisi i Ryssland 1878–1880, Tiszaeszlár i Ungern 1882–1883, Xanten i Tyskland 1891–1892, Polná i Böhmen 1899–1900, Kohnitz i Tyskland 1900–1901 och Kiev 1910–1911.²²³ Det är en öppen fråga i vilken utsträckning som dessa anklagelser hade sitt upphov i kvarlevande äldre föreställningar. Mycket pekar på att de snarare var kopplade till framväxten av en sensationsorienterad kriminaljournalistisk genre och uppkomsten av populistiska och uttalat antisemitiska politiska partier i Centraleuropa under 1800-talets sista decennier.²²⁴

När det moderna samhället växte fram minskade de religiöst präglade konspirationsteoriernas betydelse och kom i stället att ersättas av andra. Judar kom under 1800-talet att beskyllas för att ha orsakat en mängd olika problem och svårigheter

En sida ur Die Schedelsche Weltchronik (Schedels världshistoria) om blodanklagelsen, specifikt om Simon av Trent.
Bildkälla: Wikimedia Commons

som moderniseringsprocesserna förde med sig. Införandet av näringsfrihet och avskaffandet av skrän och diverse ekonomiska privilegier i de flesta europeiska länder innebar ett kraftigt ekonomiskt och socialt avancemang för en del judar. Detta skapade föreställningen att judarna var särskilt gynnade av den liberala politiken och framväxten av ett nytt ekonomiskt system. Nya stereotyper om "börsjuden" och det "judiska kapitalet" började

spridas och för många förkroppsligade judarna det kapitalistiska systemet. Inom den framväxande kriminologin kom ekonomisk brottslighet såsom bedrägeri och förskingring att framställas som typiskt "judisk", men också vad som idag skulle kallas för "trafficking" kopplades till "judarna".²²⁵ Lite förenklat kan det hävdas att "juden" kom att representera moderniteten och även kopplas till fenomen som socialism, konstnärlig modernism

och framväxten av den moderna storstaden.²²⁶ 1879 skrev den tyske antisemitiske publicisten Wilhelm Marr att ”den judiska anden, det judiska medvetandet har tagit världen i besittning”.²²⁷ Ett trettiotal år senare hävdade den tyske ekonomen Werner Sombart till och med att det var den judiska närvaron i det tidigmoderna Europa som givit upphov till kapitalismen. I förordet summerade han sin tes: ”Ingen kapitalism, ingen modern kultur utan judarnas spridning över jordklotets nordliga länder!”²²⁸

I samband med detta utvecklades även tanken på en ”judisk” världskonspiration, som framför allt kopplades till föreställningar om ekonomisk makt och kapitalism. Som nämndes i inledningskapitlet gav den franska revolutionen omedelbart upphov till beskyllningar om att en konspiration skulle ligga bakom de politiska omvälvningarna, men judar hade i allmänhet ingen framträdande roll i dessa berättelser. De saknades till exempel i Abbé Barruels omfattande verk *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobisme* från 1797 som i stället lade skulden på upplysningstänkare, frimurarna och Illuminati.²²⁹ Det fanns emellertid undantag. 1806 fick Barruel ett brev från en officer i Piemontes armé, Jean Baptiste Simonini, som påstod att frimurarna och Illuminati egentligen kontrollerades av judar.²³⁰ Det var inte förrän i slutet av seklet som hans påståenden fick större spridning, när en förment avskrift av Simoninis brev publicerades i en fransk tidskrift.²³¹ I stället gav 1800-talets ekonomiska och sociala omvälvningar upphov till en konspirations-teori som fokuserade på ”judarnas dolda makt”.

1868 publicerade den tyske författaren Hermann Goedsche, under pseudonymen Sir John Retcliff, sensationsromanen *Biarritz*.²³² Första bandet innehöll ett kapitel som beskrev en sammansvärjning av världens ledande judar, som skulle ha samlats för detta ändamål på Prags gamla judiska begravningsplats, i syfte att ta makten över hela världen. En av deltagarna, ”Leviten”, förklarar där att:

Sedan århundraden leder vårt folks vise män kampen, och steg för steg reser sig Israels folk från sitt fall. Makten som utövas öppet och i hemlighet över troner och folk har redan blivit väldig [...]. När allt guld i världen är vårt är makten vår. Då är löftet som gavs till Abraham uppfyllt. Guldet är det nya Jerusalem – det är herraväldet över världen. Det är makt, det är vedergällning, det är njutning – alltså allt som människor fruktar och önskar sig.²³³

Romanen blev mycket populär och gavs ut i ett flertal utgåvor. Kapitlet om kyrkogården i Prag gavs snart även ut i särtryck som pamfletter och flygblad och cirkulerade även i översättning i franska och ryska antisemitiska kretsar som ”Rabbinens tal”. När kapitlet började cirkulera lösryckt från sin kontext (i högst ordagrann bemärkelse) tenderade innebörden att ändra karaktär. Ursprungligen ren skönlitteratur kom texten så småningom att betraktas som skönlitteratur baserad på verkliga händelser.²³⁴ Ett tydligt tecken på dess betydelse för den tyska antisemitiska rörelsen är att den inkluderades i den antisemitiske politikern och publicisten Theodor Fritschs ”katekes för antisemiter”.²³⁵

Framgången stimulerade andra att försöka inom samma genre. I österrikiska Böhmen publicerade till exempel journalisten Eduard Rüffer 1872 en roman, *Judarnas sammansvärjning i Prag*, som gick som följetong i den katolska dagstidningen Čech.²³⁶ I Rüffers berättelse träffas representanter för judar i olika länder i Prag 1854 för att skapa en centralorganisation för en judisk konspiration i syfte att ta över makten i världen. Rüffer återkom redan året därpå till temat i en annan roman, *Internationalen*, som också gick som följetong i samma tidning. I denna talades om ett:

hemligt sällskap som sträckt ut sitt nät över hela jordklotet och är oförtröttligt verksamt. Sällskapet är en förening av judar [...]. På sista tiden organise-

rade sig sällskapet starkare och starkare och valde ut olika centra från vilka man systematiskt bedrev sin politik till skada för alla nationer. Dess primära mål är: 1. organiserandet av bedrägerier på börsen på ett sådant sätt att de utgjorde ett verktyg för det konstanta rövandet av kristet kapital, 2. spridandet av otrohet och sedligt fördärv till största möjliga antalet människor med hjälp av dåliga tidningar och dåliga romaner, 3. sammanblandningen av den politiska med den sociala frågan och att skada båda genom religionsfientliga läror.²³⁷

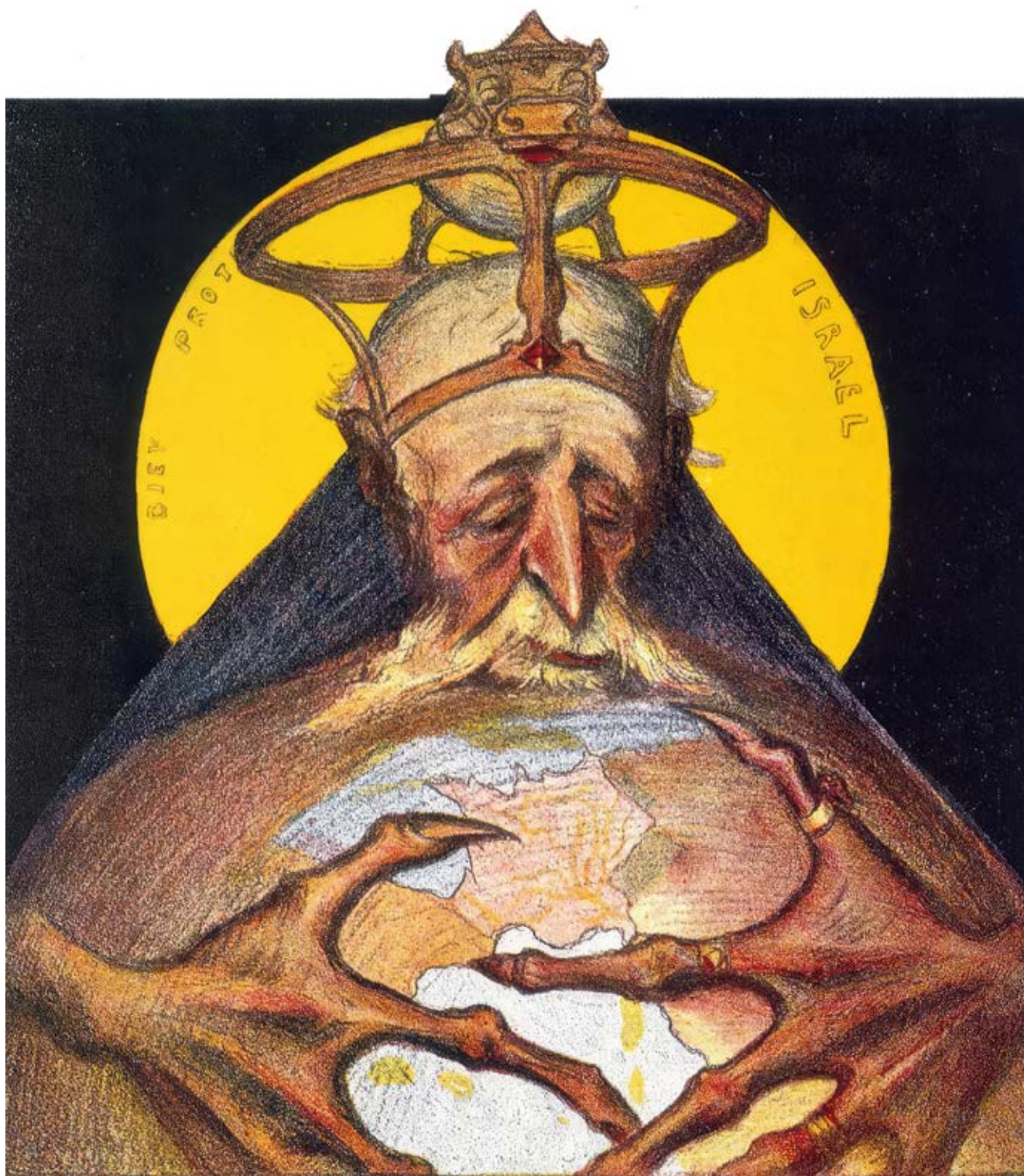
Tanken på en omfattande ”judisk” konspiration gavs emellertid inte endast skönlitterär form, utan i slutet av 1800-talet strävade antisemitiska skribenter efter att ge den solid historisk förankring. 1880 publicerade den franske filologen Arsène Darmesteter två dokument i den ansedda tidskriften *Revue des études juives* som påstods vara korrespondens från 1489 mellan de judiska församlingarna i Arles och Konstantinopel.²³⁸ Breven hade föregående år publicerats i den provensalsk-språkiga tidskriften *L'Armana* av en anonym skribent som sade sig ha funnit dem i ett arkiv i Arles. Det första brevet var en bön om råd från rabbinen i Arles om hur man skulle bemöta den franske kungens krav på att antingen låta döpa sig eller också lämna Provence. Det andra brevet var ett svar från ledaren för judarna i Konstantinopel. Denne uppmanade judarna i Provence att låtsas döpa sig, men i hemlighet förbli judar. Därefter skulle de underminera det kristna samhället inifrån:

Ni säger att man vill ta er egendom: gör era barn till handelsmän och steg för steg kommer ni att genom handel ha deras. Ni klagar över försök att ta era liv: gör era barn till läkare och apotekare: de kommer att låta dem [de kristna, OÖ] förlora sina utan att behöva frukta bestraffning. Och det ni säger om att de förstör era synagogor: försök att

få era barn att bli kaniker och präster så att de kan fördärva deras kyrka.²³⁹

Visserligen kunde Isidore Loeb några år senare påvisa att det handlade om förfalskningar, sannolikt tillkomna i Spanien på 1500-talet, men franska antisemiter hade nu fått vatten på sin kvarn.²⁴⁰ Redan 1882 användes breven av den antisemitiske prästen Emmanuel Chabauty som året innan hade publicerat ett verk på över 600 sidor – *Frimurarna och judarna: Kyrkans sjätte tidsålder före Apokalypsen* – i vilken han argumenterade för att Satan beredde vägen för den judiske Antikrist och judiskt världsherravälde genom en konspiration av frimurare och judar.²⁴¹ I sin nya bok, *Judarna, våra herrar!*, hävdade han med utgångspunkt i de två breven att alla världens judar i själva verket styrdes av en hemlig regering som de var skyldiga absolut lydnad och som arbetade för judiskt världsherravälde.²⁴² Ett decennium senare upprepade den franske katolske ärkebiskopen Léon Meurin påståendet att frimurarna i själva verket styrdes av ”judarna” och att världens regeringar borde förbjuda judar från att idka bankverksamhet och handel, att arbeta som journalister, lärare, läkare och apotekare, samt nationalisera vissa bankirers gigantiska förmögenheter.²⁴³

Det var inte enbart i Frankrike som representer för katolska kyrkan spred antisemitiska konspirationsteorier. I Italien spred till exempel katolska tidningar såsom *Civiltà cattolica*, *L'Osservatore Romano*, *L'Osservatore cattolico* och *L'Unità cattolica* påståenden om judiska konspirationer.²⁴⁴ De katolska varningarna mot det dolda ”judiska” inflytandet var utan tvekan en del av Vatikanens större politiska kamp mot det framväxande moderna samhället i linje med Pius IX:s encyklika *Quanta Cura* från 1864, men de reproducerade i stort samma tankegod som till exempel den protestantiskt dominerade tyska antisemitiska rörelsen vid denna tid.

Tecknad bild som visar Rothschild med världen i sina händer. Bild: Charles Lucien Léandre/Wikimedia Commons

Under 1800-talet refererade de antisemitiska konspirationsteorierna oftast till ”judar” i största allmänhet, men i vissa fall var de kopplade till existerande judiska personer. Det kanske mest kända fallet rör familjen Rothschild, som efter en anspråkslös början i Frankfurt-am-Main i mitten av 1700-talet, gjorde en kometkarriär inom det europeiska bankväsendet under 1800-talet. Familjens framgångar på de internationella finansmarknaderna gav upphov till en mängd konspirationsteorier som i viss utsträckning fortfarande lever kvar. Rothschild är också ett ofta förekommande antisemitiskt kodord för judar på sociala medier.²⁴⁵

Den skrift inom denna genre som har haft störst historisk betydelse är tveklöst *Sion vises protokoll*. Ursprungligen framtagen runt sekelskiftet i antisemitiska kretsar i Tsarryssland kom texten under mellankrigstiden att spridas över världen och få ett enormt genomslag.²⁴⁶ I boken återkommer tanken på en judisk världskonspiration men handlingen har flyttats från Prag till den första sionistiska kongressen som hölls i Basel 1897. Enbart i Tyskland såldes hundratusentals exemplar och den första svenska översättningen gavs ut 1920. Det var emellertid inte endast i Tyskland som boken fick betydelse. En person som påverkades var den amerikanske biltillverkaren Henry Ford som publicerade en mängd antisemitiska artiklar i den egna tidningen *The Dearborn Independent*. Fords artiklar publicerades även i en samlingsvolym, *The International Jew*, som distribuerades i cirka 500 000 exemplar enbart i USA. Ford såg ”judisk” makt överallt; han menade att judar kontrollerade den internationella pressen, finansväsendet, teatrarna och den framväxande filmindustrin. Till och med den ryska bolsjevismen kontrollerades och finansierades av judiska bankirer.²⁴⁷ Fords tankar nådde inte enbart amerikaner, utan boken översattes till sexton språk.

Inom den tyska nationalsocialistiska rörelsen var tankarna om en ”judisk” världskonspiration

djupt rotade och dessa tankegångar var även flitigt förekommande i den nazistiska propagandan.²⁴⁸

Däremot undvek denna i allmänhet *Sion vises protokoll*. Hitler anspelade visserligen på protokollen i några offentliga tal 1921–23, men slutade därefter. Överhuvudtaget förefaller inte bara personer i den nazistiska ledningen utan också propagandaexperterna i Goebbels ministerium ha varit försiktiga med att offentligt åberopa dem.²⁴⁹ En anledning är sannolikt att det redan tidigt påvisades att de var ett falsarium. Redan 1920 pekade till exempel Otto Friedrich på likheterna med Goedsches kapitel om den judiska kyrkogården i Prag i Biarritz.²⁵⁰

Detta skapade en paradoxal situation i Nazityskland. Å ena sidan var protokollen vitt spridda och partiorgan uppmanade människor att läsa dem, å andra sidan ville regimen i allmänhet inte åberopa dem i den officiella propagandan. Det faktum att protokollen var förfalskningar betydde emellertid inte att ledande nazister som Hitler och Goebbels tvivlade på deras budskap. De menade att texterna förmedlade en djupare sanning och var i det avseendet pålitliga. Redan 1924 antecknade Goebbels i sin dagbok: ”Jag tror att Sion vises protokoll är förfalskade. Inte på grund av att världsbilden bakom judiska strävanden är alltför utopisk eller fantastisk – idag ser vi hur innehållet i protokollen håller på att förverkligas punkt för punkt – utan snarare eftersom jag inte tror att judarna skulle vara så fullständigt dumma att de inte hemlighöll så viktiga protokoll. Jag tror på den inre, men inte faktiska, sanningen i protokollen.”²⁵¹ Ungefär samtidigt noterade Hitler i *Mein Kampf* att det inte spelade någon roll om protokollen var falska eftersom de likväl avslöjade vad judarna i verkligheten höll på med.²⁵²

Under mellankrigstiden uppstod även konspirationsteorier som gick ut på att ”judarna” skulle ligga bakom den ryska revolutionen och kontrollera Sovjetunionen.²⁵³ I Sovjetunionen tog självfallet ledningen avstånd från sådana på-

stående liksom från antisemitism som sådan. 1948 initierade däremot Stalin under täckmanteln "antisionism" en antisemitisk kampanj som anklagade judar för att vara "nationalister" och "rotlösa kosmopoliter". Kampanjen innebar att judar renades ut från en mängd yrken, judiska officerare avskedades, ledande judiska partimedlemmar avlägsnades från sina poster och över hundra judiska författare och intellektuella arresterades.

²⁵⁴ Kampanjen kulminerade med den så kallade läkarkomplotten 1952–1953 då ett antal mestadels judiska läkare anklagades för att planera medicinska mord på den sovjetiska partiledningen.²⁵⁵

Kampanjen spreds även till de sovjetiska lydstaterna i Östeuropa. Mest känd är Slanský-processen i Tjeckoslovakien 1952 där kommunistpartiets generalsekreterare Rudolf Slanský åtalades tillsammans med ett antal andra personer i en skenrättegång. Slanský och tio andra av de fjorton anklagade var judar och processen kantades av beskyllningar om sionism och kosmopolitism. Det handlade om en välregisserad skådeprocess med propagandistiska och didaktiska syften, som hade förgåtts av omfattande repetitioner, där alla anklagade till synes frivilligt erkände sina brott.²⁵⁶ Vid ett tillfälle besvarade Slanský till och med en fråga som åklagaren hade glömt att ställa.²⁵⁷ I centrum för budskapet som skulle kommuniceras var tanken på en omfattande internationell judisk konspiration som i samarbete med USA och Storbritannien syftade till att underminera det kommunistiska systemet och hjälpa de kapitalistiska staterna i väst. Redan på rättegångens första dag förklarade Slanský:

Den statsfientliga konspirationens centrum var kopplat till de västerländska imperialisternas härskande kretsar genom olika av deras agenter som var medlemmar i det centrum som jag ledde. De var agenter som vid olika tidpunkter inledde samarbete med de franska, engelska och framför

allt amerikanska underrättelsetjänsterna. Det var vidare kopplat till imperialisterna genom att vissa medlemmar av det statsfientliga konspirationsscentret samarbetade med olika internationella organisationer som kontrollerades av de amerikansk-engelska imperialisterna. Dessa var till exempel sionistiska organisationer och frimurarorganisationer.²⁵⁸

Elva av de åtalade, inklusive Slanský, dömdes till döden och avrättades. Deras kroppar kremerades och askan lades i en papperspåse som tömdes i utkanten av Prag.²⁵⁹ Efter Stalins död 1953 avblåstes den antisemitiska kampanjen, men påståenden om judiska "sionistiska" konspirationer återkom till exempel i Polen i slutet av 1960-talet.²⁶⁰ Den lokala kommunistiska partiledningen i Łódź lät till och med göra ett nytryck av *Sion vises protokoll* för distribution bland partimedlemmar.²⁶¹

I Västeuropa och Nordamerika har antisemitiska konspirationsteorier under efterkrigstiden framför allt spridits av nynazister och närstående kretsar inom extremhögern, till exempel den om "Zionist Occupation Government" (ZOG). En annan är konspirationsteorin om "The New World Order." Ett gemensamt drag för dessa är den sedan länge etablerade tanken på "judisk makt" och föreställningen om att den globala marknads ekonomin och massmedia kontrolleras av judar, ofta i samarbete med den amerikanska och/eller israeliska regeringen. Även förintelseförnekare drar på konspirationsteorier om judisk makt, eftersom de hävdar att det är på grund av den "judiska" kontrollen över media och forskning som människor tror att Förintelsen verkligen har ägt rum.²⁶² Ytterligare en konspirationsteori som cirkulerat i sådana kretsar under det senaste decenniet handlar om "det stora utbytet" och har sitt upphov i en bok publicerad 2011 av den franske filosofen Renard Camus. Kontentan är att det skulle finnas en hemlig plan att ersätta västvärldens "vita"

befolkningar med främlingar (läs: muslimer). Ofta påstås det också att ”judarna” skulle ligga bakom detta projekt.²⁶³ En annan konspirationsteori, som framför allt har cirkulerat i Centraleuropa, tar sin utgångspunkt i den ungerskfödde judiske finansmannen och filantropen George Soros (Soros György) som beskylls för att i hemlighet försöka kontrollera politiken i många länder till skada för deras majoritetsbefolkningar.²⁶⁴

De sista femtio åren har en mängd antisemitiska konspirationsteorier, ofta med koppling till Israel och den israelisk-palestinska konflikten, cirkulerat i Nordafrika och i Mellanöstern. Mycket är lånegods från den europeiska antisemitismen, till exempel *Sion vises protokoll*, men det finns även nya inslag.²⁶⁵ En konspirationsteori handlar om terrordåden i USA den 11 september 2001 och gör gällande att de egentligen iscensattes av Mossad eller av judiska personer i den amerikanska regeringen.²⁶⁶ En annan, som bland annat har spridits i Iran, hävdar att terrorgruppen Islamiska staten egentligen skapades av Israel och USA.²⁶⁷

Vem tror på dessa konspirationsteorier?

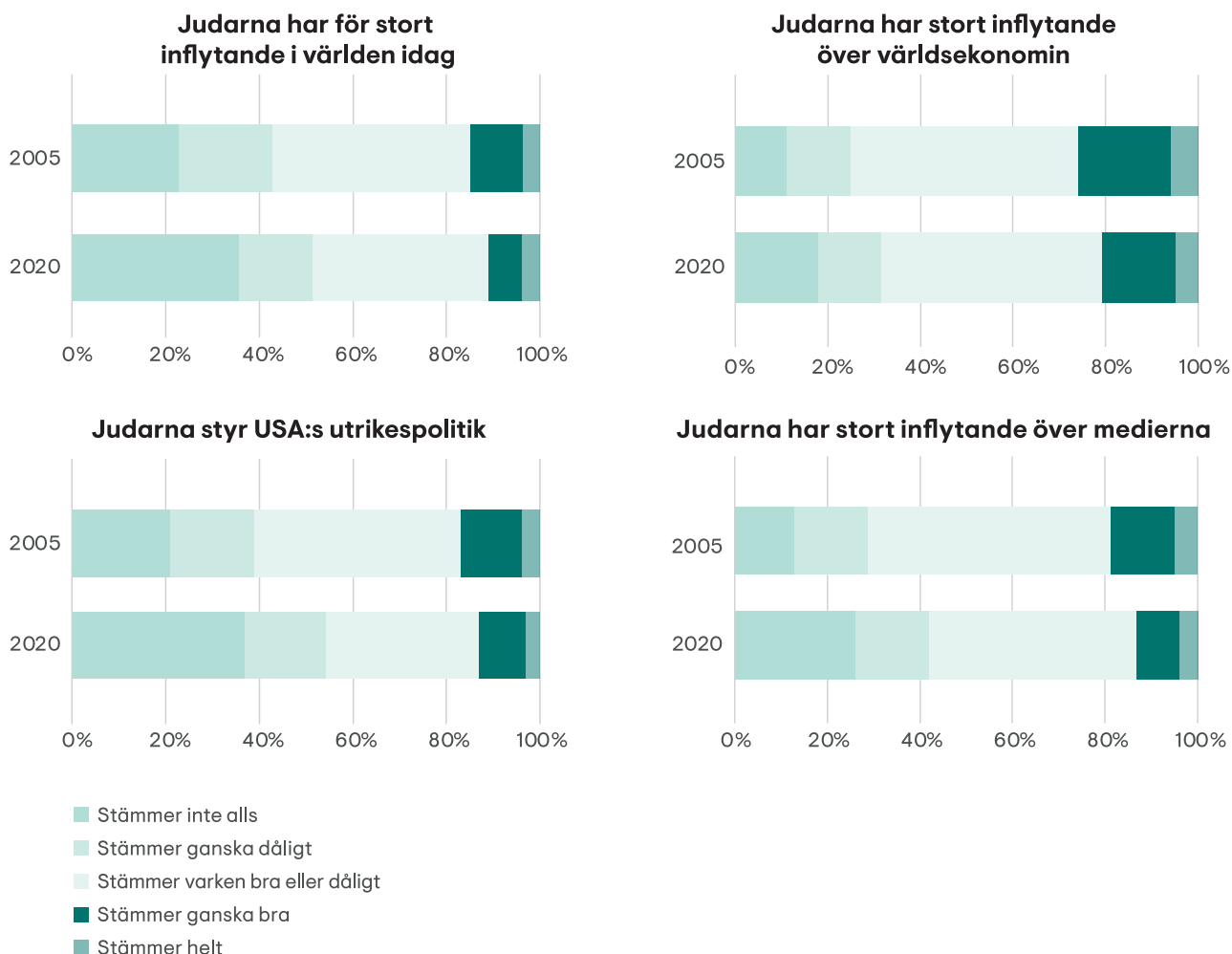
Men vilka är det som idag instämmer i påståenden om judisk makt och judiska konspirationer? Svaret lär sannolikt delvis bero på vilket land eller samhälle som studeras. Här kommer fokus endast att ligga på svenska förhållanden.

2005 lät Forum för levande historia knappt 3 000 personer i åldrarna 16–75 år svara på ett antal frågor om deras inställning till och föreställningar om judar, inklusive påståenden om judisk makt.²⁶⁸ I undersökningen inkluderades även ett frågepåstående om 9/11: ”Det finns de som påstår att Israel var inblandat i terrorattackerna mot USA den 11 september 2001.” I undersökningen användes påståendet som en indikator på antisemitiska attityder, vilket inte nödvändigtvis behöver vara

fallet.²⁶⁹ 2020 gjordes en ny undersökning som besvarades av drygt 3 500 personer i åldrarna 18–79 år. Den innehöll tre påståenden om ”judiska”/israeliska konspirationer.²⁷⁰ Ett handlade om att judar skulle styra invandringen till Europa för att försvaga ländernas identitet och inre sammanhållning. Utsagan är en variant av konspirationsteorin om det ”stora utbytet”. Ett annat påstod att finansmannen George Soros i hemlighet skulle styra mycket av vad som händer i världen. Slutligen fick svarspersonerna ta ställning till påståendet att Islamiska staten (IS) i själva verket hade skapats av Israel för att stärka fientlighet mot islam och muslimer.

I figur 1 visas svarsfördelningen för båda undersökningarna avseende uppfattningar om judisk makt. Mellan 2005 och 2020 minskade stödet för dessa påståenden samtidigt som en större andel tog avstånd ifrån dem. 2020 var det endast 3–5 procent av respondenterna som helt instämde i påståendena. Resultaten stämmer ganska väl med dem från en annan svensk undersökning som genomfördes 2021. I denna instämde 3 procent av 2 500 tillfrågade personer i åldrarna 16–79 år i påståendet ”judar har för stort inflytande i samhället” och en lika stor andel instämde i påståendet ”det finns en världsomfattande judisk konspiration”.²⁷¹ I en internationell jämförande undersökning som genomfördes vid årsskiftet 2019/2020 svarade 1 procent av de 1 000 svenska respondenterna i åldrarna 18–75 år helt instämmande i påståendet ”judarna har för mycket makt i det här landet” (jämfört med 11 procent av de polska respondenterna, 14 procent av de grekiska och 17 procent av de ungerska). 3 procent instämde även i påståendet att ”det existerar ett hemligt judiskt nätverk som påverkar politiska och ekonomiska händelser i världen” (i detta instämde 26 procent av de grekiska svarspersonerna, 21 procent av de ungerska och 14 procent av de slovakiska).²⁷²

Figur 1 Uppfattningar om judisk makt i undersökningarna 2005 och 2020 (procent, vägda data)

En fördjupande statistisk analys visar att de fyra påståendena, såväl 2005 som 2020, egentligen speglar samma bakomliggande dimension eller faktor, vilket innebär att det för varje undersökning går att slå samman dem och skapa ett index.²⁷³ Indexet kommer senare att användas för att studera hur svaren som handlar om makt och inflytande samvarierar med olika bakgrundsfaktorer.

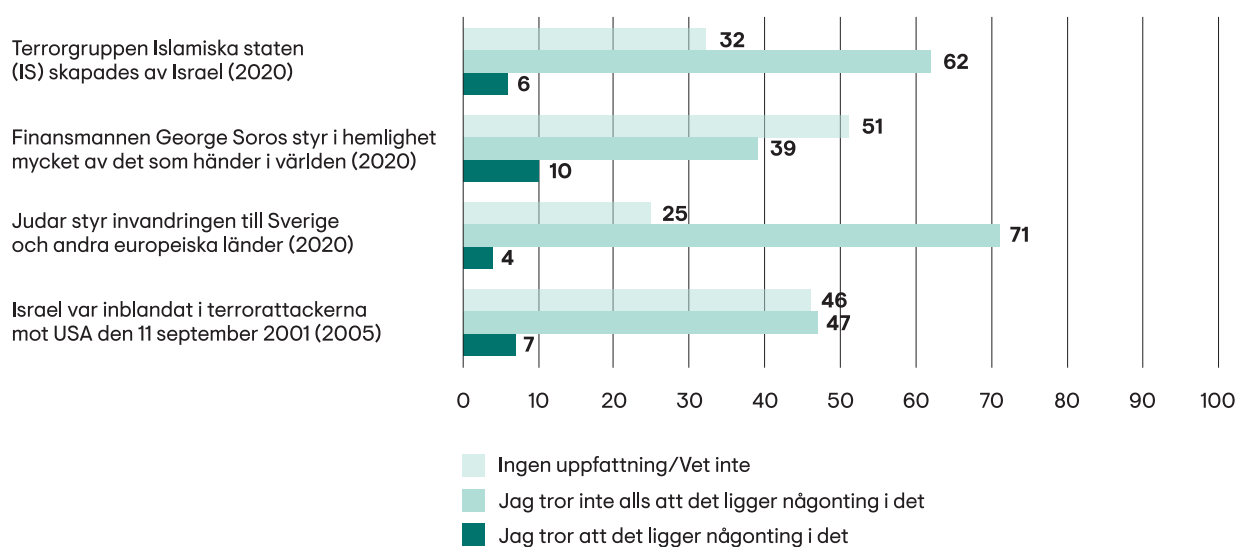
I figur 2 redovisas svarsfördelningen för påståendena om "judiska" respektive israeliska konspirationer i undersökningen 2020. Som fram-

går av figuren tog de flesta respondenter avstånd från påståendena om 9/11, invandringen samt IS. När det gäller påståendet om George Soros var det emellertid en större andel (51 procent) som svarade "vet inte" än som tog avstånd (39 procent) från påståendet.

Det framgår också att det var en relativt liten del av svarspersonerna som svarade att det kunde ligga någonting i dessa påståenden. I undersökningen 2005 svarade 7 procent att de trodde att det låg någonting i påståendet om att Israel skulle ligga

Figur 2. Studier om rasism inom svenska myndigheter/offentliga verksamheter.

Sammanställning av textavsnitt i 195 studier, publicerade mellan januari 2016 och maj 2021.

Kommentar: Frågorna lyder: "Det finns de som påstår att Israel var inblandat i terrorattackerna mot USA den 11 september 2001. Vad tror du om detta påstående?"; "Nu presenterar vi ett antal påståenden som förekommer i vissa sammanhang. För vissa kan dessa påståenden vara stötande, för andra inte. Anser du att det ligger något i dem?"; "Finansmannen George Soros styr i hemlighet mycket av det som händer i världen"; "Judar styr invandringen till Sverige och andra europeiska länder för att försvaga ländernas identitet och sammanhållning"; "Terrorgruppen Islamiska staten (IS) skapades av Israel för att splittra och stärka fiendtligheten mot islam och muslimer." Vägda data. Antal svar = 2 956 (2005) och 3 507 (2020).

bakom terrorattackerna 2001. I undersökningen 2020 hade utsagan om George Soros störst stöd. Nästan 10 procent av svarspersonerna svarade att de trodde att det kunde ligga någonting i påståendet om att han i hemlighet styrde mycket av det som sker i världen. 6 procent valde samma svarsalternativ för påståendet om att IS skulle ha skapats av Israel och 4 procent svarade att de kunde tänka sig att det låg någonting i påståendet att judar styr invandringen till Europa.

Det relativt sett låga stödet för dessa fyra påståenden är inte särskilt överraskande, givet deras extrema natur. Mer oväntad är den relativt stora andelen personer som inte ger uttryck för en tydlig uppfattning i dessa frågor. Störst osäkerhet råder

kring påståendet om Soros i hemlighet kontrollerar mycket som händer i världen. 51 procent valde här svarsalternativet "vet inte". I undersökningen 2005 var det 46 procent som valde svarsalternativet "ingen uppfattning" inför påståendet att Israel låg bakom 9/11. Det kan också konstateras att närapå en tredjedel svarade "vet ej" om påståendet om att IS skulle vara skapat av Israel och en fjärdedel har givit samma svar om påståendet att judar skulle styra invandringen till Sverige och övriga Europa.

Bakgrundsfaktorer

Vad ligger då bakom dessa svar? Finns det samband mellan benägenheten att acceptera dessa påståenden och olika bakgrundsfaktorer, och finns det i detta avseende någon skillnad mellan undersökningen 2005 och undersökningen 2020? Inledningsvis studeras betydelsen av kön, ålder och migrationsbakgrund.

I en undersökning av konspiratorisk läggning i den svenska allmänheten från 2021 identifierades inte några generella könsskillnader.²⁷⁴ Resultat i den internationella psykologiska forskningen ger heller inga entydiga svar om konstillhörighetens betydelse för benägenheten att ta till sig konspirationsteorier. I en del studier saknas statistiskt säkerställda samband,²⁷⁵ i några förefaller kvinnor vara något mer benägna att tro på konspirationsteorier, medan andra i stället indikerar att kvinnor förefaller mindre benägna än män att acceptera konspirationsteorier.²⁷⁶

I båda undersökningarna tenderade män att i större utsträckning än kvinnor sätta tilltro till påståendena om judisk makt (se tabell A1 i tabellbilaga). 2005 var män också något mer benägna än kvinnor att acceptera påståendet om att Israel skulle ha varit inblandat i 9/11. Samma tendens återkom i undersökningen 2020. Då instämde 14 procent av männen i påståendet om George Soros, jämfört med 7 procent av kvinnorna. 5 procent av männen instämde i påståendet om att judar skulle styra invandringen till Europa, jämfört med 2 procent av kvinnorna. Däremot fanns det ingen statistiskt säkerställd skillnad för kön i avseende på påståendet om IS (se tabell A2 i bilaga). Sambanden förblir statistiskt signifikanta under kontroll för andra faktorer (se tabell A4 i bilaga). Det är även värt att notera att i båda undersökningarna valde kvinnor i mycket större utsträckning än män svarsalternativen ”ingen uppfattning”/”vet ej”. 2005 svarade 53 procent av kvinnorna ”ingen uppfattning”, jämfört med 37 procent av männen. I 2020

års undersökning var det 63 procent av kvinnorna som svarade ”vet ej” i avseende på påståendet om Georg Soros, jämfört med 38 procent av männen.

Forskning pekar också på att personers ålder kan påverka deras allmänna tilltro till konspirationsteorier.²⁷⁷ I undersökningarna 2005 och 2020 fanns ett relativt starkt samband mellan högre ålder och en större benägenhet att instämma i påståenden om judisk makt (se tabell A1 i bilaga). Det fanns även ett samband mellan ålder och benägenheten att instämma i de fyra påståendena om konspirationer, men det var motsägelsefullt (se tabellerna A2 och A4 i bilaga). 2005 var den yngsta gruppen med svarspersoner i åldrarna 18–29 år mest benägen att instämma i påståendet om 9/11. I undersökningen 2020 var fallet det motsatta. Äldre personer var då mer benägna än yngre att acceptera påståendet att George Soros i hemlighet skulle styra mycket av det som sker i världen. Däremot saknades det statistiskt signifikanta samband i avseende på ålder för de andra två påståendena.

Internationella undersökningar visar ofta stora skillnader mellan länder när det gäller antisemitiska attityder. Sverige hör ofta till de länder med lägst nivåer av dessa attityder. Detta är i sig inte så märkligt eftersom kontexterna både i det förflutna och i nutiden har varit och är annorlunda. I en del länder utgör än idag antisemitiska budskap en central del av statliga försök till indoktrinering via utbildningssystem och propaganda, medan i många andra länder – däribland Sverige – fördöms antisemitism i det offentliga samtalet.

2005 var framför allt personer som var födda utanför Europa mer benägna, jämfört med svenskfödda respondenter, att instämma i påståendet om att Israel skulle ha varit inblandat i 9/11. 21 procent i den förstnämnda gruppen gjorde detta, jämfört med 6 procent av dem som var födda i Sverige. 2020 återkom detta mönster (se tabell A2 i bilaga). Personer som var födda utanför Europa var mer benägna än personer som var födda i Sverige att

instämma i de tre konspirationspåståendena. Störst var skillnaden för påståendet att Israel skulle ha skapat IS. Skillnaden mellan personer födda i Sverige och i andra europeiska länder var mindre tydlig. När det gäller 9/11 och invandring fanns inget säkert samband när man tog hänsyn till andra faktorer.

När det gäller påståendet om Soros var personer födda i övriga Europa mer benägna än de svenskfödda att ge ett instämmande svar, medan de som var födda i Sverige var mer benägna att sätta tilltro till påståendet om att Israel hade skapat IS.

Även utbildning påverkar benägenheten att tro på konspiratoriska påståenden. Forskning har påvisat ett tydligt samband mellan högre utbildning och en lägre grad av tilltro till konspirationsteorier.²⁷⁸ Detta samband fanns i stort även i undersökningarna 2005 och 2020. Vad gäller benägenheten att instämma i påståenden om judisk makt saknades ett statistiskt säkerställt samband med utbildning i undersökningen 2005, men det fanns ett sådant i undersökningen 2020 (se tabell A1 i bilaga). Högutbildade personer var dessutom genomgående mindre benägna att acceptera påståendena om 9/11, Soros, invandringen och IS än övriga respondenter (se tabellerna A3 och A4 i bilaga).

Tillit och förtroende

Ett flertal studier har funnit ett samband mellan människors tillit till andra människor och institutioner och deras benägenhet att tro på konspirationsteorier.²⁷⁹ I undersökningen 2020 fanns ett tydligt samband mellan mellanmänsklig tillit, tillit till nyhetsrapporteringen i Sveriges Radio samt tillit till riksdagen å den ena sidan och benägenheten att instämma i påståenden om judisk makt å den andra. Det fanns också ett statistiskt signifikant samband mellan lägre mellanmänsklig tillit och en större benägenhet att instämma i påståendet om IS. Det saknades däremot statistiskt säkerställda samband mellan mellanmänsklig tillit och påståendena om invandringen samt om Soros (se tabell A4 i bilaga). När det gäller tillit till nyhetsrapporteringen i Sveriges Radio respektive tillit till riksdagen, fanns det däremot tydliga och statistiskt signifikanta skillnader mellan personer med låg respektive hög tillit för dessa två påståenden (se tabell A4 i bilaga). Skillnaden var särskilt påfallande för påståendet om George Soros. Medan endast 5 procent av svarspersonerna med högt förtroende för Sveriges Radios nyhetsrapportering instämde i påståendet gjorde hela 35 procent av dem med lågt förtroende detsamma (se tabell A3 i bilaga). Det fanns även en statistiskt säkerställd skillnad mellan personer med en hög respektive låg tillit till riksdagen i avseende på deras benägenhet att instämma i påståendet om IS.

Inställning till Israel-Palestina

Hittills har alla påståendena behandlats som likvärdiga, men två av dem handlar om Israel, ett om "judarna" och ett om finansmannen George Soros som visserligen har judisk bakgrund men det är oklart hur många som känner till denna biografiska omständighet. Det är rimligt att misstänka att personer som bär på traditionella antisemitiska och konspiratoriska föreställningar om att "judar" skulle ha stor makt över det som sker i politiken och i samhället också är mer benägna att sätta tilltro till påståendena om att "judarna" skulle styra invandringen till Europa och kanske även det om George Soros. I rapporten från undersökningen 2020 framkom att de som höll med om påståendet om George Soros oftare än övriga också höll med om flera av de åtta påståenden som ingick i ett index för olika former av antisemitism.²⁸⁰ I detta index ingick emellertid inte påståenden om Israel.

Det är möjligt att personers inställning till staten Israel och deras hållning i den israelisk-palestinska konflikten påverkar hur benägna de är att tro på påståenden om att Israel låg bakom terroråden den 11 september 2001 eller skapade IS. Detta oberoende av deras allmänna attityder till

eller föreställningar om judar.

Som visas i tabell 1 är personer som uppger att de sympatiserar med den palestinska sidan i konflikten mer benägna att instämma i påståendena om att Israel skulle ha varit inblandat i 9/11 och ha skapat IS än de som säger sig sympatisera med den israeliska sidan. Detta mönster saknas för påståendena om invandringen och Soros. När det gäller det sistnämnda påståendet är de som uppger att de sympatiserar mest med Israel också den grupp som i störst utsträckning svarar instämmande på påståendet om att Soros i hemlighet skulle styra mycket av det som har hänt i världen.

Tabell 1. Svaret "Jag tror att det ligger någonting i det" nedbrutet på respondenternas hållning i den israelisk-palestinska konflikten. Procent. Vägda data.

Kategorier	Israel var inblandat i terrorattackerna mot USA den 11 september 2001 (2005)	Judar styr invandringen till Europa (2020)	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen (2020)	Israel har skapat IS (2020)
Israel	3	4	24	3
Palestina	10	4	10	7
Lika mycket med båda	4	3	8	3
Ingen av dem	8	6	12	7
Ingen uppfattning	8	3	5	6
Cramer's V	0,08 ***	0,06 **	0,20 ***	0,08 ***

Kommentar: Frågan som ställdes var "Vilken av parterna sympatiserar du mest med i konflikten mellan Israel och Palestina?" Cramer's V är ett mått på sambandet mellan två variabler på nominalskalan. Det går från 0 till 1 där ett högre värde indikerar ett starkare samband. **p = <0,01; ***p = <0,001

För att ta analysen ytterligare ett steg används två index, dels indexet föreställningar om "judisk" makt och inflytande, dels ett index som fokuserar på föreställningar om Israel.²⁸¹ Av dessa två index har därefter fyra kategorier skapats:²⁸²

"Lägre" Denna grupp består av personer som inte givit uttryck för vare sig starkare uppfattningar om "judisk" makt och inflytande eller en negativ inställning till staten Israel. 2005 utgjorde gruppen 54 procent av samtliga respondenter och 2020 ingick 52 procent i denna grupp.

"Judisk makt" Denna grupp är skapad av personer som i högre grad instämmer i påståenden om "judisk" makt och inflytande, men som inte är motsvarande negativt inställda till Israel. I undersökningen 2005 tillhörde 15 procent av svarspersonerna denna grupp och 2020 omfattade gruppen 19 procent.

"Endast Israel" utgörs av respondenter som inte uppvisar någon större grad av tilltro till påståendena om "judisk" makt och inflytande, men som svarar mer negativt om Israel. 2005 tillhörde 20 procent av alla respondenter denna grupp medan 10 procent ingick i gruppen 2020.

"Högre", slutligen, är en kategori med svars personer som både hyser starkare föreställningar om "judisk" makt och inflytande och mer negativa föreställningar om Israel. I undersökningen 2005 tillhörde 11 procent av samtliga respondenter denna grupp medan gruppen utgjorde 19 procent av samtliga som besvarade undersökningen 2020.

Som framgår av tabell 1 finns det en stor skillnad mellan kategorierna "lägre" och "högre". Personer i gruppen "högre" har i betydligt större utsträckning instämt i de fyra påståendena än vad personer i gruppen "lägre" har gjort. Det finns även en intressant skillnad mellan de övriga två kategorierna. Personer som tillhör kategorin "judisk makt" är något mer benägna att instämma i påståendena om invandringen och om George Soros än i påståendena som rör Israel. Detta är särskilt tydligt i påståendet om Soros där 20 procent av personerna i "makt och inflytande" har svarat instämmande. Personerna i gruppen "endast Israel" är i stället mer benägna att instämma i påståendena om israeliska konspirationer.

Som redan påpekats har forskningen under de senaste åren lyft fram betydelsen av konspiratorisk läggning för människors benägenhet att sätta tilltro till olika konspirationsteorier. Jesper Ström-bäck definierar i sitt bidrag till denna antologi

Tabell 2. Svaret "Jag tror att det ligger någonting i det" nedbrutet på uppfattningar om "judisk" makt och inflytande och uppfattningar om staten Israel (procent). Vägda data.

Kategorier	Israel var inblandat i terrorattacker mot USA den 11 september 2001 (2005)	Judar styr invandringen till Europa (2020)	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen (2020)	Israel har skapat IS (2020)
Lägre	4	1	5	2
Judisk makt	4	5	20	4
Endast Israel	12	2	6	8
Högre	18	12	17	14
Cramer's V	0,18 ***	0,23 ***	0,21 ***	0,21 ***

konspiratorisk läggning som ”en relativt stabil och generell psykologisk tendens att se på världen i konspiratoriska termer och att tro på olika konspirationsteorier”. Det saknades emellertid frågor om konspiratorisk läggning i undersökningarna 2005 och 2020 och det går därför inte att bedöma vilken betydelse denna faktor kan ha haft på hur respondenterna svarade.

I en undersökning som SCB genomförde 2024/2025 på uppdrag av Forum för levande historia,²⁸³ svarade emellertid 7 800 elever i grundskolans årskurs 9 och i gymnasieskolan på ett antal frågor som har tagits fram för att mäta konspiratorisk läggning hos ungdomar och har visat sig fungera i en brittisk kontext.²⁸⁴ Svaren har slagits samman till ett index som delats upp i tre kategorier. I kategorin ”låg” finns de elever som har gett uttryck för en låg konspiratorisk läggning (33 procent av samtliga), i kategorin ”medel” finns elever som befinner sig i mitten av indexet (33 procent av samtliga) och i kategorin ”hög” de som uppvisar en hög grad av konspiratorisk läggning (34 procent av samtliga).

I samma undersökning ställdes även eleverna inför påståendet ”Judarna har för stort inflytande i världen idag” som utgår från den klassiska konspirationsstereotypen om judisk makt. 42 procent tog avstånd från påståendet och 34 procent svarade att de saknade uppfattning, medan 17 procent instämde delvis och 7 procent instämde helt.

Som visas i tabell 3 är elever med hög konspiratorisk läggning mer benägna än övriga att svara instämmande på påståendet och eleverna med lägst konspiratorisk läggning är de som i störst utsträckning tagit avstånd från påståendet.

Efter sammanslagning av de två instämmande svarsalternativen går det att se ett relativt starkt och statistiskt signifikant samband mellan svaren på påståendet om judisk makt och placeringen på index (Cramer's $V = 0,165^{***}$). En logistisk regressionsanalys visar också att oddset för att någon i gruppen ”hög” ska svara instämmande till påståendet är mer än dubbelt så högt som att någon i gruppen ”låg” ska göra det, ett samband som förblir statistiskt signifikant under kontroll för inverkan av ett antal andra faktorer (se tabell A4 i tabellbilaga).

Tabell 3. Svenska skolelevers ställningstagande till påståendet ”Judarna har för stort inflytande i världen idag” nedbrutet på olika grad av konspiratorisk läggning (procent, vägda data).

	Håller inte med	Håller delvis med	Håller helt med	Vet inte	Summa procent
Samtliga	43	17	7	33	100
Låg	54	10	4	32	100
Medel	45	18	5	32	100
Hög	30	22	12	36	100

Kommentar: Ett Chi2-test indikerar att de observerade sambanden inte är orsakade av slumpen.

Slutdiskussion

I 1300-talets Visby gjordes judar till syndabockar för pesten. En anledning till att konspirationsteorier utövar lockelse på människor är just att de erbjuder ett svar på ”varför bra människor råkar ut för dåliga saker”. Uttrycket kommer ursprungligen från Seneca den yngre (ca 4 f. Kr. – 65 e. kr), men frågan är ännu äldre och ställs till exempel i Jobs bok.²⁸⁵ David Larsson Heidenblad har med utgångspunkt i Johan Asplunds teoretiska begrepp tankefigur analyserat hur moraliskt färgade orsaksförklaringar och föreställningar om ansvar tagit sig uttryck i en svensk kontext från det tidiga 1600-talets syndastraffsföreställningar till 2000-talets debatt om klimatfrågan.²⁸⁶ Heidenblads fokus ligger på tankefiguren att det som hotar människor är en följd av deras egna samlade moraliska brister och felsteg. Han benämner detta *moralisk kausalitet*. Vid sidan av moralisk kausalitet existerar andra tankefigurer såsom strukturell kausalitet, där skulden placeras på en abstrakt systemnivå, till exempel det ekonomiska eller politiska systemet, och *lokaliserad kausalitet*. Den sistnämnda innebär att skulden och ansvaret för någonting förläggs till enskilda individer eller grupper.²⁸⁷

Konspirationsteorier ger uttryck för lokaliserad kausalitet och skapar, till skillnad från strukturella, fatalistiska eller slumpmässiga förklaringar till olyckor och motgångar, en känsla av att människan kan kontrollera tillvaron, samtidigt som ”skulden” likväl förläggs någon annanstans. Därigenom kan de även legitimera rådande förhållanden.²⁸⁸ Psykologisk forskning indikerar också att situationer där människor upplever sig sakna kontroll och känner osäkerhet inför framtiden tenderar att öka deras benägenhet att tro på konspirationsteorier.²⁸⁹

Även om mycket skiljer modern antisemitism från medeltida och tidigmodern judefientlighet är det slående hur seglivad tanken på att ”judar”

skulle besitta en fördold makt i samhället visat sig vara. I någon mån kan det handla om kulturellt förmedlade föreställningar som människor omedvetet tagit till sig, men förklaringen står rimligen också att söka i det ”arkiv” av redan existerande berättelser och bilder som antisemitiska aktörer aktivt har kunnat använda sig av.²⁹⁰ Medeltidshistorikern Robert Chazan menar att en ”radikalt negativ bild” av judar uppstod i norra Europa under 1100- och 1200-talen i samband med en period av radikal förvandling av samhället. Denna bild spred sig sedan till andra delar av kontinenten och förmedlades av många ledande medeltida tänkare men integrerades även i folkloren. Denna bild av ”judarna” och den fara som de påstods utgöra fanns därför färdig och klar när Europa under 1800-talet genomgick en ny period av snabb politisk och socioekonomisk omvandling:

Once again, anxious Europeans sought to identify and combat what they perceived to be malevolent agents of rapid and deleterious change. For these later disoriented Europeans, there was an available and rich fund of anti-Jewish images readily at hand, bequeathed to them by their medieval northern European ancestors.²⁹¹

Ibland handlar det nog också om ren slump. När den walesiske munken Thomas någon gång runt 1150 skrev en helgonlegend om mordet på en ung pojke i Norwich påstod han inte bara att stadens judar hade torterat och sedan dödat pojken, utan även att mordet skulle vara del av en större konspiration som hade sina rötter långt bortom Englands gränser. Han sade sig ha hört från en munk vid namn Theobald, en konvertit, att gamla judiska skrifter slog fast att judarna inte kunde återfå sin frihet och än mindre återvända till sitt hemland utan spillandet av mänskligt blod (”sine sanguinis humani effusione”). Därför var de sedan forna tider ålagda att en gång om året offra ett kristet

barn. Varje år träffades spanska judiska ledare och rabbiner i Narbonne där de drog lott om vilket land som offret skulle ske i. Därefter upprepades processen av judarna i det utvalda landet för att bestämma i vilken stad som offret skulle äga rum. Därefter ålåg det judarna som bodde i staden att genomföra ritualen.²⁹²

Mer än 700 år senare skulle Hermann Goedsche skriva en berättelse om återkommande hemliga möten av judiska ledare från olika delar av världen med syftet att konspirera mot majoritetsbefolkningarna. Hur ska denna likhet förklaras? Det är ytterst osannolikt att Goedsche kände till Thomas av Monmouths text.²⁹³ Sannolikt beror likheterna i berättelserna på en ren tillfällighet. Hermann Goedsches romaner var fyllda med hemliga sällskap och olika konspirationer. Redan i inledningen till hans första roman, *Sebastopol*, skildras ett möte i ett revolutionärt hemligt sällskap och kapitlet om kyrkogården i Prag är helt i linje med Goedsches övriga författarskap.²⁹⁴ Det handlar i grunden om varianter av samma generiska konspiratoriska berättelse.

Den italienske semiotikern Umberto Eco ägnade en relativt stor del av sin forskning och sitt skönlitterära författarskap åt fenomenet med konspirationsteorier. I *Kyrkogården i Prag* lät han huvudkaraktären Simone Simonini (ovannämnde Jean Baptiste Simoninis fiktive sonson) ställa sig frågan om inte Alexandre Dumas den äldre i romanen *Joseph Balsamo* hade upptäckt den universella formen för alla möjliga sammansvärjningar:

Låt oss tänka på sammansvurna som kommer från världens alla hörn för att representera sin sekts tentakler som sträckts ut till varje land, låt oss samla dem i en glänta, en grotta, en fästning, på en kyrkogård, i en krypta, bara det är någorlunda mörkt, vi låter en av de hålla ett tal som avslöjar deras intriger och viljan att erövra världen...

Jag har alltid känt personer som fruktat en dold

fiendes konplotter, och denna fiende var judarna för farfar, frimurarna för jesuiterna, jesuiterna för min garibaldinske far, carbonari för kungarna i halva Europa, kungen hetsad av prästerna för mina vänner mazzinianerna, illuminaterna i Bayern för polisen i halva världen och så vidare, vem vet hur många fler här i världen som tror att de hotas av en konspiration. Här finns alltså en form att fylla i efter behag, åt var och en sin konspiration.²⁹⁵

Som Andreas Önnerfors och André Krouwel har påpekat, lyckades Eco här fånga in en mängd drag som ofta återkommer i det konspirativa berättandet: 1) konspirationens globala omfattning, 2) en organisation med förgreningar i många eller alla länder, 3) möten på hemliga platser, 4) ett programmatiskt uttalande om 5) det uttalade målet att dominera världens affärer.²⁹⁶ I denna universella form passar såväl den medeltida helgonlegenden som 1800-talsromanen väl in.

I mitten av 1100-talet präglades Norwich, likt andra engelska städer, negativt av det pågående inbördeskriget mellan drottning Mathilda och kung Stephen, och det fanns spänningar mellan den kristna befolkningen och den judiska minoriteten som kommit till staden efter den normandiska erövringen av England.²⁹⁷ 1190 dödades delar av den judiska befolkningen i samband med ett upplopp, medan andra sökte skydd på slottet. Preußen präglades i slutet av 1860-talet av politiska spänningar och snabb socioekonomisk omvandling. Tio år senare skulle de första politiska antisemitiska rörelserna bildas i Tyskland. Oavsett vad det var som fick Thomas av Monmouth och Herman Goedsche att skapa likartade intriger, erbjöd deras berättelser samma förklaring till Senecas fråga om varför bra människor råkar ut för dåliga saker; en förklaring som hade en resonansbotten hos många i samtiden.

Appendix: Tabellbilaga

Tabell A1. Effektredevisning av multipla regressionsanalyser av indexen för judisk makt och inflytande 2005 och 2020 (ostandardiserade och standardiserade β -värden)

	2005		2020 Modell 1		2020 Modell 2	
	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β
Kön						
Kvinna	Ref. kat.		Ref. kat.		Ref. kat.	
Man	0,071 *** (0,014)	0,095	0,058 *** (0,015)	0,067	0,037 * (0,015)	0,043
Ålder	0,003 *** (0,000)	0,120	0,004 *** (0,000)	0,163	0,005 *** (0,000)	0,181
Bakgrund						
Sverige	Ref. kat.		Ref. kat.		Ref. kat.	
Övriga Europa	0,076 ** (0,026)	0,055	0,106 * (0,042)	0,041	0,075 (0,042)	0,029
Resten av världen	0,166 *** (0,038)	0,081	0,243 *** (0,020)	0,198	0,209 *** (0,020)	0,168
Högsta utbildning						
Grundskola	-0,019 (0,020)	-0,021	0,118 *** (0,029)	0,069	0,074 ** (0,029)	0,042
Gymnasium	-0,001 (0,017)	0,001	0,120 *** (0,015)	0,136	0,098 *** (0,015)	0,110
Universitet/högskola	Ref. kat.		Ref. kat.		Ref. kat.	
Tillit till andra människor						
Låg					0,081 *** (0,023)	0,061
Varken låg eller hög					0,049 * (0,021)	0,040
Hög					Ref. kat.	
Förtroende till Sveriges Radios nyhetsrapportering						
Lågt					0,155 *** (0,025)	0,122
Varken lågt eller högt					0,128 *** (0,020)	0,095
Högt					Ref. kat.	
Förtroende för Riksdagen						
Lågt					0,108 *** (0,020)	0,109
Varken lågt eller högt					0,075 *** (0,017)	0,076
Högt					Ref. kat.	
Sympatier i den israelisk-palestinska konflikten						
Israel	-0,046 (0,029)	-0,032	-0,014 (0,024)	-0,012	-0,086 *** (0,025)	-0,071

Tabell A1. Effektrelevans av multipla regressionsanalyser av indexen för judisk makt och inflytande 2005 och 2020 (ostandardiserade och standardiserade β -värden)

	2005		2020 Modell 1		2020 Modell 2	
	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β	Ostendar- diserat β	Standar- diserat β
Palestina	0,101 *** (0,022)	0,100	-0,036 (0,021)	-0,034	-0,002 (0,021)	-0,002
Båda parter lika mycket	-0,027 (0,021)	-0,028	-0,082 *** (0,022)	-0,077	-0,061 ** (0,022)	-0,055
Ingen av parterna	0,009 (0,018)	0,010	0,028 (0,022)	0,025	0,027 (0,022)	0,024
Ingen uppfattning	Ref. kat.		Ref. kat.		Ref. kat.	
Konstant	2,161 *** (0,025)		1,862 *** (0,025)		1,766 *** (0,026)	
Justerat R ²	0,042		0,084		0,138	
Antal	2 740		3 504		3 367	

Kommentar: Kommentar: Minstakvadrat-metoden. *p = <0,05; **p = <0,01; ***p = <0,001. Den beroende variabeln är logaritmerad. Standardfelen anges inom parentes.

Tabell A2. Svaret "Jag tror att det ligger någonting i det" nedbrutet på ett antal sociodemografiska faktorer (procent). Vägda data.

	Israel var inblandat i terrorattacker mot USA den 11 september 2001 (2005)	Judar styr invandringen till Europa (2020)	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen (2020)	Israel har skapat IS (2020)
Kön				
Kvinnor	6	2	7	6
Män	8	5	14	5
Cramers' V	0,04 ***	0,08 ***	0,12 ***	0,02
Ålder				
18–29 år	13	4	6	6
30–49 år	7	4	10	5
50–64 år	4	3	12	5
65–79 år	4	5	12	6
Cramer's V	0,13 ***	0,03	0,08 ***	0,02
Bakgrund				
Född i Sverige	6	3	9	5
Född i övriga Europa	8	4	16	1
Född utanför Europa	21	8	15	13
Cramer's V	0,11 ***	0,09 ***	0,09 ***	0,13 ***
Högsta utbildning				
Grundskola	8	6	12	8
Gymnasium	10	4	12	6
Högskola/universitet	4	2	7	3
Cramer's V	0,10 ***	0,08 ***	0,08 ***	0,13 ***

Kommentar: Cramer's V är ett mått på sambandet mellan två variabler på nominalskalan. Det går från 0 till 1 där ett högre värde indikerar ett starkare samband. ***p = <0,001

Tabell A3. Svaret "Jag tror att det ligger någonting i det" nedbrutet på mellanmännisklig tillit, förtroende för nyhetsrapporteringen från Sveriges Radio samt förtroende för Riksdagen (procent). Vägda data.			
	Judar styr invandringen till Europa (2020)	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen (2020)	Israel har skapat IS (2020)
Tillit till andra människor			
Låg	8	20	11
Varken låg eller hög	4	14	9
Hög	3	8	4
Cramer's V	0,08 ***	0,16 ***	0,13 ***
Förtroende för Sveriges Radios nyhetsrapportering			
Lågt	12	35	8
Varken lågt eller högt	6	11	10
Högt	2	5	4
Cramer's V	0,17 ***	0,34 ***	0,10 ***
Förtroende för Riksdagen			
Lågt	8	22	9
Varken lågt eller högt	3	7	5
Högt	1	5	4
Cramer's V	0,15 ***	0,23 ***	0,10 ***
Kommentar: Svarsalternativen "tar helt avstånd" och "tar delvis avstånd" för påståendet om att det går att lita på människor har slagits samman till kategorin "låg", medan svaren "instämmer delvis" och "instämmer helt" har förenats till kategorin "hög". På samma sätt har svaren "lågt" respektive "ganska lågt" slagits samman, liksom svaren "ganska högt" respektive "mycket högt," för de två andra påståendena. Kommenter: *p = <0,05; **p = <0,01; ***p = <0,001.			

Tabell A4. Effekttredovisning av multipla logistiska regressionsanalyser av svarsalternativet "Jag tror att det ligger någonting i det" (Exp(B))				
	Israel var inblandat i 9/11	Judar styr invandringen till Europa	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen	Israel har skapat IS
Kön				
Kvinna	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Man	1,098	1,692 *	1,349 *	0,964
Ålder				
18–29 år	5,640 ***	1,060	0,388 ***	0,671
30–49 år	2,751 **	0,862	0,646 *	0,701
50–64 år	0,953	0,624	0,910	0,773
65–79 år	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Bakgrund				
Sverige	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Övriga Europa	1,371	1,220	1,643 *	0,106 **
Resten av världen	2,703 **	2,441 ***	1,775 **	2,499 ***
Högsta utbildning				
Grundskola	3,799 ***	2,114 *	1,850 **	1,644
Gymnasium	2,117 ***	1,453	1,669 **	1,816 **
Universitet/högskola	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.

Tabell A4. Effektrevisning av multipla logistiska regressionsanalyser av svarsalternativet "Jag tror att det ligger någonting i det" (Exp(B))

	Israel var inblandat i 9/11	Judar styr invandringen till Europa	George Soros styr i hemlighet mycket av det som hänt i världen	Israel har skapat IS
Tillit till andra människor				
Låg	Saknas	1,046	1,218	1,844 **
Varken låg eller hög	Saknas	0,793	1,116	1,771 **
Hög	Saknas	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Förtroende till Sveriges Radios nyhetsrapportering				
Lågt	Saknas	2,209 **	4,463 ***	1,147
Varken lågt eller högt	Saknas	0,743	1,102	1,296
Högt	Saknas	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Förtroende för Riksdagen				
Lågt	Saknas	3,306 ***	2,311 ***	1,650 *
Varken lågt eller högt	Saknas	1,910 *	1,069	0,929
Högt	Saknas	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Sympatier i den israelisk-palestinska konflikten				
Israel	0,604	1,965 *	3,804 ***	0,536
Palestina	1,015	1,250	2,616 ***	0,967
Båda parter lika mycket	0,821	1,067	1,482	0,456 *
Ingen av parterna	1,267	1,819 *	1,820 **	1,104
Ingen uppfattning	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Uppfattningar om "judisk" makt och inflytande och inställning till Israel				
Lägre	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.	Ref. kat.
Judisk makt	0,886	6,628 ***	2,535 ***	1,352
Endast Israel	2,844 ***	2,817	1,460	2,027 *
Högre	4,894 ***	20,288 ***	3,530 ***	4,830 ***
Konstant	0,008 ***	0,001 ***	0,010 ***	0,017 ***
Nagelkerke R ²	0,168	0,276	0,293	0,191
Cox & Snell R ²	0,070	0,076	0,141	0,064
Antal	2 415	3 363	3 363	3 363
Kommentar: *p = <0,05; **p = <0,01; ***p = <0,001.				

Tabell A5. Effektrevisning av multipla logistiska regressionsanalyser av instämmande svar till påståendet "Judarna har för stort inflytande i världen idag" (Exp(B))	
Placering på indexet för konspiratorisk läggning	
Låg	Ref. kat.
Medel	1,595 ***
Hög	2,245 ***
Kontrollvariabler	
Kön	
Flicka	Ref. kat.
Pojke	2,531 ***
Årskurs	0,939 *
Vårdnadshavares högsta utbildning	
Låg	0,916
Medel	1,060
Hög	Ref. kat.
Bakgrund	
Utrikes född	1,903 ***
Inrikes född med två utrikes födda föräldrar	1,651 ***
Inrikes född med en utrikes född förälder	1,600 ***
Inrikes född med två inrikes födda föräldrar	Ref. kat.
Religiös identifikation	
Kristen	1,124
Muslim	2,531 ***
Övriga religioner	1,351
Identifierar sig inte med någon religion	Ref. kat.
Mellanmänsklig tillit	
Låglitare	1,461 ***
Medellitare	1,254 **
Höglitare	Ref. kat.
Politiskt intresse	
Mycket intresserad	1,766 ***
Ganska intresserad	1,553 ***
Inte så intresserad	1,09
Inte alls intresserad	Ref. kat.
Nöjdhet med hur demokratin fungerar i Sverige	
Inte alls nöjd	1,319 **
Inte så nöjd	1,464 ***
Ganska nöjd	1,654 **
Mycket nöjd	Ref. kat.

Tabell A5. Effektrevisning av multipla logistiska regressionsanalyser av instämmande svar till påståendet "Judarna har för stort inflytande i världen idag" (Exp(B))

Förtroende för information från Tiktok

Mycket högt	1,939 ***
Ganska högt	1,300 **
Ganska lågt	1,150
Mycket lågt	Ref. kat.
Vet inte/ingen åsikt	0,533 ***
Konstant	0,042 ***
Nagelkerke R ²	0,188
Cox & Snell R ²	0,122
Antal	6 748

Kommentar: *p = <0,05; **p = <0,01; ***p = <0,001.

Författarpresentationer

Jesper Strömbäck är professor i journalistik och politisk kommunikation vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Göteborgs universitet. Han har bland annat forskat om samspelet mellan politik och medier, hur och varför människor använder olika typer av medier och mediernas effekter på människors verklighetsuppfattningar och åsikter. Ett av hans pågående forskningsprojekt är ”Konspiratoriskt tänkande och digitala medier: en studie av en komplex relation”.

Andreas Önnarfors är projektledare vid Medieinstitutet Fojo vid Linnéuniversitetet. Han är docent och professor i idéhistoria och har forskat om europeisk kulturhistoria, radikaliserings, populism och konspirationsteorier. 2024 utkom hans bok *Konspirationsteorier. Meningsskapande berättelser i historia och nutid* på Nordic Academic Press.

Annika Rabo är professor emeritus i socialantropologi och har sedan slutet av 1970-talet genomfört fältarbeten i Mellanöstern, Nordafrika och Sverige. Hon har bland annat forskat om landsbygdsutveckling, utbildning, familjerätt, migration och transnationella relationer. Analys av byråkratier och policy liksom relationer stat-medborgare har varit centrala teman i hennes forskning. Rabo är aktiv i ett nordiskt nätverk som forskar om konspirationsteorier.

Oscar Österberg är historiker och forsknings-samordnare på Forum för levande historia. Han har bland annat forskat om historieförmedlingens roll i etnoterritoriella konflikter, framväxten av offentlig diplomati i mellankrigstidens Europa, samt Förintelsens plats i europeisk historiekultur.

Slutnoter

- 1 "Riksdagsman Wennerström om ådalstragedien", *Sölvesborgstidningen* 27/10 1931.
- 2 "Goebbels bekymmer", *Dagens Nyheter* 19/11 1938.
- 3 Anders Ehnmark, "Reklamens makt i USA: överflöd med lock och pock", *Expressen* 9/12 1960.
- 4 Jolley, Daniel, Mathew D. Marques & Darel Cookson, "Shining a Spotlight on the Dangerous Consequences of Conspiracy Theories." *Current Opinion in Psychology* 47 (2022). För en allmän introduktion till fenomenet med konspirationsteorier se Andreas Önnerfors, *Konspirationsteorier: Meningsskapande berättelser i historia och nutid* (Lund 2024) och Michael Butter, *Nichts ist wie es scheint: Über Verschwörungstheorien* (Berlin 2023). Se även bidragen i Michael Butter & Peter Knight (red.) *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (London 2020).
- 5 Se bidragen i Michael Butter & Peter Knight, *Covid Conspiracy Theories in Global Perspective* (London 2023).
- 6 Joseph Roisman, *The rhetoric of conspiracy in ancient Athens* (Berkeley 2006).
- 7 Victoria E. Pagán, "Toward a Model of Conspiracy Theory for Ancient Rome" *New German Critique* 103 (2008) s. 29.
- 8 Cornel Zwierlein & Beatrice de Graaf, "Security and Conspiracy in Modern History", *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 38:1 (2013) s. 11.
- 9 "Säkert kommer inte heller någon sådan kraft att hittas, som kan bryta sönder och undergräva alliansen mellan er och de romerska riddarna och en sådan konspiration av alla goda." (Neque ulla profecto tanta vis reperietur, quae coniunctionem vestram equitumque Romanorum et tantam conspirationem bonorum omnium confringere et labefactare possit.) Marcus T. Cicero, *In Catilinam IV* <<https://www.attalus.org/cicero/catilina4.html>> (21/2 2025).
- 10 "Pena conspiratorum" citerat i Bernard Lucet, *Les codifications cisterciennes de 1237 et de 1257* (Paris 1977) s. 317. Som konspiration räknades organiserat motstånd mot ordens disciplin och regler. Kloster där sådana konspirationer hade förekommit fick till exempel inte anta noviser ("De novitiis non recipiendis in domibus ubi orta fuerit conspiratio"). Ibid. s. 312.
- 11 "'Glad was this juge, and maked him greet cheere, An yaf hym yiftes preciose and deere. Whan shapen was al hire conspiracie [...]", Jeffrey Chaucer, *Canterbury Tales* << <https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/physicians-tale-000>>>
- 12 Zwierlein & de Graaf (2013) s. 14–15.
- 13 Marco Geuna "Macchiavelli e le congiure: la prospettiva dei discorsi" i Gian Mario Anselmi, Riccardo Caporali & Carlo Galli (red.) *Macchiavelli cinquecento: Mezzo millennio del Principe* (Milano 2015) s. 182–183. Se även av samme författare "Macchiavelli e il problema delle congiure", *Rivista Storica Italiana* 127 (2015).
- 14 "Thenna konspiration bleff förkundskapadt igönom Gudmund Suensson, som war slotzfougte på Stocholm, och bleffue alle the, som hade warridt med vthj thett förrederij, fångna och förda in på Stocholms slätt och bleffue alla rättadde, så nähr som een myntemestare, hette Anders Hanson; then språng sielfuilliandis wtt för 3 kronor och förgiorde sig sielff." Otto Ahnfelt (red.), *Per Brabden äldres fortsättning af Peder Svarts krönika*, Lunds universitets årsskrift 34 (Lund 1897) s. 17.
- 15 Detta är till exempel tydligt när Shakespeare i Julius Ceasar (ursprungligen uppförd 1599) låter Brutus utbrista: "O Conspiracy! Sham'st thou to show thy dangerous brow by night, when evils are most free? O! then, by day where wilt thou find a cavern dark enough to mask thy monstrous visage? Seek none, Conspiracy; hide it in smiles and affability: for if thou path, thy native semblance on, not Erebus itself were dim enough to hide thee from prevention". "Julius Ceasar", Akt II Scen I, *The Illustrated Stratford Shakespeare* (London 1982) s. 758.
- 16 Niccolò Macchiavelli, *Il Principe: Politica e questione morale* (Cologna ai Colli 1995) s. 126.
- 17 "Dico, trovarsi nelle istorie, tutte le congiure esser fatte da uomini grandi, o famigliarissimi del Principe" [...]. Niccolò Macchiavelli, *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (Firenze 1864) s. 554.
- 18 Cornel Zwierlein, "Security Politics and Conspiracy Theories in the Emerging European State System (15th/16th c.)", *Historical Social Research* 38 (2013).
- 19 Gordon S. Wood, "Conspiracy and the Paranoid Style: Causality and Deceit in the Eighteenth Century", *The William and Mary Quarterly* 39:3 (1982).
- 20 Önnerfors (2024) s. 151–159.
- 21 "der Glaube an Verschwörungen ein Gespenst sey, daß es wirklich keine gäbe und gegeben habe" Citerat i Volker Neuhaus, *Der zeitgeschichtliche Sensationsroman in Deutschland 1855–1878: 'Sir John Retcliffe' und seine Schule*, (Berlin 1980) s. 33.
- 22 Geoffrey Cubitt, "Conspiracism, secrecy and security in restoration France: denouncing the Jesuit menace", *Historical Social Research* 38 (2012).
- 23 Andrew McKenzie-McHarg, "Conceptual history and conspiracy theory" i Michael Butter & Peter Knight (red.) *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (London 2020) s. 23–24.
- 24 Ibid. s. 24–25.
- 25 Karl Popper, *The open society and its enemies, vol. 2: The high tide of prophecy: Hegel, Marx and the aftermath* (London 1952) s. 94.
- 26 "Konspirationsteori", *Svensk Ordbok* << <https://svenska.se/so/?sok=konspirationsteori>>> (5/3 2025).
- 27 "Konspirationsteori", *Svenska Akademiens Ordlista* << <https://svenska.se/saol/?sok=konspirationsteori&pz=4>>> (5/3 2025); "konspirationsteori", *Nationalencyklopedin* << <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/results?search=konspirationsteori&category=article&audience=adult>>> (5/3 2025).
- 28 Brian L. Keeley, "Of Conspiracy Theories", *The Journal of Philosophy* 96:3 (1999) s. 116.
- 29 Se till exempel David Coady, "Conspiracy theories and official stories", *International Journal of Applied Philosophy*, 17: 2 (2003); Cass R. Sunstein & Adrian Vermeule, "Conspiracy Theories: Causes and Cures", *The Journal of Political Philosophy* 17:2(2009); Oliver Kuhn, "Spekulative Kommunikation und ihre Stigmatisierung – am Beispiel der Verschwörungstheorien: Ein Beitrag zur Soziologie des Nichtwissens", *Zeitschrift für Soziologie* 39:2 (2010); Viren Swami, Tomas Chamorro-Premuzic & Adrian Furnham, "Unanswered Questions: A Preliminary Investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 Conspiracist Beliefs", *Applied Cognitive Psychology* 24 (2010); Jan-Willem van Prooijen & Nils B. Jostmann, "Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality", *European Journal of Social Psychology* 43(2013); Joseph E. Uscinski, "The Study of Conspiracy Theories", *Argumenta* 3:2 (2018); Karen M. Douglas, Joseph E. Uscinski, Robbie M. Sutton, Aleksandra Cichocka, Turkay Nefes, Chee Siang Ang, Farzin Deravi, "Understanding Conspiracy Theories", *Political Psychology* 50 (2019); Karen M. Douglas och Robbie M. Sutton, "What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication", *Annual Review of Psychology* 74 (2023). Listan skulle kunna göras mycket längre.

- 30 Se till exempel Juha Räikkä, "Conspiracies and Conspiracy Theories: An Introduction", *Argumenta* 3:2 (2018) och Maria Giulia Napolitano & Kevin Reuter, "What is a Conspiracy Theory?", *Erkenntnis* 88 (2021).
- 31 Se till exempel Charles Pigden, "Popper Revisited, or What Is Wrong With Conspiracy Theories?", *Philosophy of the Social Sciences* 25: 3 (1995); Matthew R. X. Dentith, "When Inferring to a Conspiracy might be the Best Explanation", *Social Epistemology* 30 (2016) och av samme författare "Conspiracy theories on the basis of the evidence", *Synthese* 196:6 (2019) samt "Suspicious conspiracy theories", *Synthese* 200:3 (2022); Julia C. M. Duetz, "What Does It Mean for a Conspiracy Theory to Be a 'Theory'?", *Social Epistemology*, 37:4 (2023) och av samma författare "Conspiracy Theories are Not Beliefs", *Erkenntnis* 89 (2024).
- 32 Lee Basham & Matthew R. X. Dentith, "Social Science's Conspiracy-Theory Panic: Now They Want to Cure Everyone", *Social Epistemology Review and Reply Collective* 5:10 (2016) s. 15.
- 33 Juha Räikkä, Räikkä, Juha. "Why a Pejorative Definition of 'Conspiracy Theory' Need Not Be Unfair", *Social Epistemology Review and Reply Collective* 12:5 (2023) s. 69. Se även diskussionen i Önnersfors (2024).
- 34 Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2003).
- 35 Önnersfors (2024) s. 48–68.
- 36 Anastasiya Astapova, Eirikur Bergmann, Asbjørn Dyrendal, Annika Rabo, Kasper Grotle Rasmussen, Hulda Thórisdóttir, Andreas Önnersfors (red.), *Conspiracy theories and the Nordic countries* (London 2021); Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2013); Mattias Ekman, "The great replacement: Strategic mainstreaming of far-right conspiracy claims", *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 28:4 (2022); Daniela Mahl, Mike S. Schäfer & Jing Zeng, "Conspiracy theories in online environments: An interdisciplinary literature review and agenda for future research", *New Media & Society* 25:7 (2023).
- 37 Yochai Benkler, Robert Faris, Hal Roberts, *Network propaganda. Manipulation, disinformation, and radicalization in American politics* (Oxford 2018); Elena Broda & Jesper Strömbäck, "Misinformation, disinformation, and fake news: Lessons from an interdisciplinary, systematic literature review", *Annals of the International Communication Association* 48:2 (2024); Jesper Strömbäck, Hajo Boomgaarden, Elena Broda, Alyt Damstra, Elina Lindgren, Yariv Tsfati & Rens Vliegthart, "From low-choice to high-choice media environments: Implications for knowledge resistance" i Jesper Strömbäck, Åsa Wikforss, Kathrin Glüer, Torun Lindholm & Henrik Oscarsson (red.) *Knowledge resistance in high-choice information environments* (London 2022); Soroush Vosoughi, Deb Roy & Sinan Aral, "The spread of true and false news online," *Science* 359:6380 (2018).
- 38 Axel Bruns, Stephen Harrington & Edward Hurcombe, "'Corona? 5G? or both?': the dynamics of COVID-19/5G conspiracy theories on Facebook", *Media International Australia* (2020); Matteo Cinelli, Gabriele Etta, Michele Avallè, Alessandro Quattrociochi, Niccolò Di Marco, Carlo Valensise, Alessandro Galeazzi & Walter Quattrociochi, "Conspiracy theories and social media platforms. *Current Opinion in Psychology*" 47 (2022); Mahl m.fl. (2023).
- 39 Cinelli m.fl. (2022); Mahl m.fl. (2023); Yannis Theocharis, Ana Cardenal, Soyeon Jin, Toril Aalberg, David Nicolas Hopmann, Jesper Strömbäck, Laia Castro, Frank Esser, Peter Van Aelst, Claes de Vreese, Nicoleta Corbu, Karolina Koc-Michalska, Joerg Mattes, Christian Schemer, Tamir Sheaffer, Sergio Splendore, James Stanyer, Agnieszka Stepińska, Václav Štětka, "Does the platform matter? Social media and COVID-19 conspiracy theory beliefs in 17 countries", *New Media & Society* 25:12 (2023).
- 40 Eirikur Bergmann, *Weaponizing conspiracy theories* (London 2025).
- 41 Yariv Tsfati, H. G. Boomgaarden, J. Strömbäck, R. Vliegthart, A. Damstra & E. Lindgren, "Causes and consequences of mainstream media dissemination of fake news: Literature review and synthesis", *Annals of the International Communication Association* 44:2 (2020).
- 42 << <https://skma.se/2024/05/sds-hatpropaganda-om-folkutbyte-ar-farlig/> >>
- 43 Matt Carlson, Sue Robinson, and Seth Lewis, *News after Trump. Journalism's crisis of relevance in a changed media culture* (Oxford 2021): Tsfati m.fl. (2020).
- 44 Andra termer i den engelska litteraturen är conspiracy mentality, conspiratorial predispositions, generic conspiracist beliefs och conspiracy ideation, men de syftar på samma fenomen (Uscinski, 2020).
- 45 Robert Brotherton, Christopher C. French & Alan D. Pickering, "Measuring Belief in Conspiracy Theories: The Generic Conspiracist Beliefs Scale," *Frontiers in Psychology* 4 (2013); Martin Bruder, Peter Haffke, Nick Neave, Nina Nouripana & Roland Imhoff, "Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire", *Frontiers in Psychology* 4 (2013); Roland Imhoff, Felix Zimmer, Olivier Klein, João H C António, Maria Babinska, Adrian Bangerter, Michal Bilewicz, Nebojša Blanuša, Kosta Bovan, Rumena Bužarovska, Aleksandra Cichocka, Sylvain Delouvé, Karen M Douglas, Asbjørn Dyrendal, Tom Etienne, Biljana Gjonneska, Sylvie Graf, Estrella Gualda, Gilad Hirschberger, Anna Kende, Yordan Kutyski, Peter Krekó, Andre Krouwel, Silvia Mari, Jasna Milošević Đorđević, Maria Serena Panasiti, Myrto Pantazi, Ljupcho Petkovski, Giuseppina Porciello, André Rabelo, Raluca Nicoleta Radu, Florin A Sava, Michael Schepisi, Robbie M Sutton, Viren Swami, Hulda Thórisdóttir, Vladimir Turjačanin, Pascal Wagner-Egger, Iris Žeželj, Jan-Willem van Prooijen, "Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries", *Nature Human Behaviour* 6:3 (2022a); Roland Imhoff, "On the Usefulness of the Conspiracy Mentality Concept", *Zeitschrift Für Psychologie* 232:1 (2024)
- 46 Imhoff m.fl. (2022b); Jesper Strömbäck, Elena Broda, Yariv Tsfati, Malgorzata Kossowska & Rens Vliegthart, "Disentangling the Relationship Between Conspiracy Mindset Versus Beliefs in Specific Conspiracy Theories", *Zeitschrift Für Psychologie* 232:1 (2024).
- 47 Karen M. Douglas, Joseph E. Uscinski, Robbie M. Sutton, Aleksandra Cichocka, Turkay Nefes, Chee Siang Ang & Farzin Deravi, "Understanding Conspiracy Theories", *Political Psychology* 40:1 (2019); Ted Goertzel, "Belief in Conspiracy Theories", *Political Psychology* 15:4 (1994); Robbie M. Sutton & Karen M. Douglas, "Conspiracy theories and the conspiracy mindset: Implications for political ideology" *Current Opinion in Behavioral Sciences* 34 (2020); Jan-Willem van Prooijen Karen M. & Douglas, "Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain," *European Journal of Social Psychology* 48:7 (2018).
- 48 Michael J. Wood, Karen M. Douglas & Robbie M. Sutton, "Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories," *Social Psychological and Personality Science* 3:6 (2012).
- 49 Michael Butter, *The nature of conspiracy theories* (Cambridge, Oxford, Boston & New York 2020) s. 9.
- 50 Barkun (2013).
- 51 Andreas Önnersfors, *Konspirationsteorier och covid-19: Mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning* [Elektronisk resurs]. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (2021) << <https://www.msb.se/contentassets/555542e57381475cb26d6862dc7a543a/msb-studie.pdf> >>.
- 52 Barkun (2013); Butter (2020); Cass R. Sunstein & Adrian Vermeule, "Conspiracy Theories: Causes and Cures", *Journal of Political Philosophy* 17:2 (2009); Joseph E. Uscinski, *Conspiracy theories: A primer* (Lanham 2020).
- 53 Barkun (2013) s. 7.
- 54 Douglas m.fl. (2019) s.4.
- 55 <https://www.nytimes.com/2024/10/14/us/meteorologists-threats-conspiracy-theories-hurricanes.html>
- 56 Barkun (2013); Butter (2020).
- 57 Barkun (2013); Butter (2020); Önnersfors (2021); Uscinski (2020).
- 58 Jaron Harambam and Stef Aupers, "Contesting epistemic authority: Conspiracy theories on the boundaries of science.", *Public Understanding of Science* 24:4 (2015).

- 59 Eirikur Bergmann, *Conspiracy and populism. The politics of misinformation* (London 2018); Butter (2020); Tuuka Ylä-Anttila, "Populist knowledge: 'Post-truth' repertoires of contesting epistemic authorities," *European Journal of Cultural and Political Sociology* 5:4 (2018)
- 60 Adam M. Enders & Steven M. Smallpage, "Polls, plots, and party politics." i Joseph E. Uscinski (red.) *Conspiracy theories and the people who believe them* (Oxford 2019); Brendan Nyhan & Thomas Zeitzoff, "Conspiracy and Misperception Belief in the Middle East and North Africa", *The Journal of Politics* 80:4 (2018); Föreningen Vetenskap och Folkbildning (VoF), *VoF-undersökningen 2021* (2021).
- 61 Douglas m.fl. (2019); Jan-Willem van Prooijen, *The psychology of conspiracy theories* (London 2018).
- 62 Daniel Jolley, Silvia Mari, & Karen M. Douglas, "Consequences of conspiracy theories" i Michael Butter & Peter Knight (red.) *Routledge handbook of conspiracy theories* (2020).
- 63 VoF (2021).
- 64 Men se Strömbäck m.fl. (2024); Matt N. Williams, Mathew Ling, John R. Kerr, Stephen R. Hill, Mathew D. Marques, Hollie Mawson & Edward J. R. Clarke, "People do change their beliefs about conspiracy theories – But not often" *Scientific Reports* 14:1 (2024).
- 65 Maxwell McCombs & Sebastian Valenzuela, *Setting the agenda. The news media and public opinion* (Cambridge, Oxfors, Boston & New York 2021); Adam Shehata Shehata, "Mediernas dagordningar och gestaltningar" i Michael Karlsson & Jesper Strömbäck (red.) *Handbok i journalistikforskning* (Lund 2024); Patrick C. Meirick, "Motivated Misperception? Party, Education, Partisan News, and Belief in 'Death Panels'", *Journalism & Mass Communication Quarterly* 90:1 (2013); Joanne M. Miller, Kyle L. Saunders & Christina E. Farhart, "Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust," *American Journal of Political Science* 60:4 (2016).
- 66 Brotherton m.fl. (2013); Bruder m.fl. (2013); Roland Imhoff, Tisa Bertlich & Marius Frenken, "Tearing apart the 'evil' twins: A general conspiracy mentality is not the same as specific conspiracy beliefs", *Current Opinion in Psychology* 46 (2022b).
- 67 Imhoff m.fl. (2022b); Strömbäck m.fl. (2024).
- 68 Adam M. Enders, Joseph E. Uscinski, Casey A. Klofstad, Michelle I. Seelig, Stefan Wuchty, Manohar N. Murthi, Kamal Premaratne & John R. Funchion, "Do conspiracy beliefs form a belief system? Examining the structure and organization of conspiracy beliefs", *Journal of Social and Political Psychology*, 9: 1 (2021); Goertzel (1994); Sutton & Douglas (2020); Uscinski (2020).
- 69 Douglas m.fl. (2019); Andreas Önnersfors, *Konspirationsteorier: Meningsskapande berättelser i historia och nutid* (Lund: 2024).
- 70 Douglas m.fl. (2019); Uscinski (2020); van Prooijen (2018).
- 71 Önnersfors (2024) s. 91.
- 72 Douglas m.fl. (2019); Karen M. Douglas, Aleksandra Cichocka & Robbie M. Sutton, "Motivations, emotions and belief in conspiracy theories" i Butter & Knight (2020); Anthony Lantian, Mike Wood, Biljana Gjoneska, "Personality traits, cognitive styles and worldviews associated with beliefs in conspiracy theories" i Butter & Knight (2020); Uscinski (2020); van Prooijen (2018).
- 73 Daniel Kahneman, *Thinking, fast and slow* (New York 2011).
- 74 Ziva Kunda, "The case for motivated reasoning", *Psychological Bulletin* 108:3 (1990); Raymond S. Nickerson, "Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises", *Review of General Psychology* 2.2 (1998).
- 75 Jan-Willem Van Prooijen, Olivier Klein & Jasna Milošević Đorđević, "Social-cognitive processes underlying belief in conspiracy theories" i Butter & Knight (2020) s. 169.
- 76 Goertzel (1994); Lantian m.fl. (2020); van Prooijen (2018).
- 77 Jack Edelson, Alexander Alduncin, Christopher Krewson, James A Sieja & Joseph E Uscinski, "The Effect of Conspiratorial Thinking and Motivated Reasoning on Belief in Election Fraud", *Political Research Quarterly* 70:4 (2017); Adam M. Enders, Joseph E. Uscinski, Casey A. Klofstad, Kamal Premaratne, Michelle I. Seelig, Stefan Wuchty, Manohar N. Murthi, & John R. Funchion, "The 2020 presidential election and beliefs about fraud: Continuity or change?", *Electoral Studies* 72 (2021); Joseph E. Uscinski & Joseph M. Parent, *American conspiracy theories* (Oxford 2014).
- 78 Andre Krouwel, Yordan Kutiyski, Jan-Willem van Prooijen, Johan Martinsson, Elias Markstedt, "Does extreme political ideology predict conspiracy beliefs, economic evaluations and political trust? Evidence from Sweden", *Journal of Social and Political Psychology* 5:2 (2017).
- 79 Sander van der Linden, Costas Panagopoulos, Flávio Azevedo, John T. Jost, "The Paranoid Style in American Politics Revisited: An Ideological Asymmetry in Conspiratorial Thinking", *Political Psychology* 42:1 (2021); Annemarie S. Walter & Hugo Drochon, "Conspiracy Thinking in Europe and America: A Comparative Study", *Political Studies* 70:2 (2022).
- 80 Imhoff m.fl. (2022a).
- 81 Barry A. Hollander, "Partisanship, Individual Differences, and News Media Exposure as Predictors of Conspiracy Beliefs", *Journalism & Mass Communication Quarterly* 95:3 (2018); Jesper Strömbäck, Elena Broda, Salma Bouchafra, Sofia Johansson, Gregor Rottenegger, Elina Lindgren, "Conspiracy thinking and the role of media use: Exploring the antecedents of conspiratorial predispositions", *European Journal of Communication* 38:3 (2023); Sebastián Valenzuela, Trevor Diehl, Sangwon Lee & Daniel Halpern, "A Panel Study on the Dynamics of Social Media Use and Conspiracy Thinking", *Media Psychology*, 1–25 (2023); Walter & Drochon (2022).
- 82 Jesper Strömbäck, "Konspiratorisk läggning hos svenska folket" i Ulrika Andersson, Henrik Oscarsson, Björn Rönnerstrand & Nora Theorin (red.) *Du sköra nya värld* (Göteborg 2022); Jesper Strömbäck, "Tendensen att misstro officiella sanningar: Konspiratorisk mentalitet hos svenska folket" i Ulrika Andersson, Anders Carlander, Johan Martinsson, Nora Theorin & Patrik Öhberg (red.) *Ovisshetens tid* (Göteborg 2023).
- 83 Svarsskalan gick från 1 (instämmer inte alls) till 7 (instämmer helt).
- 84 Strömbäck m.fl. (2023).
- 85 Meirick (2013); Christian Schemer, Marc Ziegele, Tanjev Schultz, Oliver Quiring, Nikolaus Jakob & Ilka Jakobs, "Political Information Use and Its Relationship to Beliefs in Conspiracy Theories Among the German Public", *Journalism & Mass Communication Quarterly* 99:4 (2022); Theocharis m.fl. (2023); Nora Theorin, Sofia Johansson, Jesper Strömbäck, Bengt Johansson & Henrik Oscarsson, "Allmänhetens syn på oegentligheter vid svenska val", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 125:4 (2023); Valenzuela m.fl. (2023);
- 86 Henrik Oscarsson & Jesper Strömbäck, *Covid 19 Kunskap och konspirationer*, rapport från SOM-Institutet (Göteborg 2020); Theorin m.fl. (2023).
- 87 R. Kelly Garrett, Dustin Carnahan & Emily K. Lynch, "A Turn Toward Avoidance? Selective Exposure to Online Political Information, 2004–2008", *Political Behavior*, 35:1 (2013); Natalie J. Stroud, "Selective exposure theories" i Kate Kenski & Kathleen H. Jamieson (red.) *Oxford handbook of political communication* ((Oxford 2018); Daniel Sude & Silvia Knobloch-Westerwick, "Selective exposure and attention to attitude-consistent and attitude-discrepant information: Reviewing the evidence" i Strömbäck m.fl. (2022).
- 88 Linda Bos, Sanne Kruijckemeier, Claes de Vreese, "Nation Binding: How Public Service Broadcasting Mitigates Political Selective Exposure", *PLOS ONE* 11:5 (2016); Morten Skovsgaard, Adam Shehata & Jesper Strömbäck, "Opportunity Structures for Selective Exposure: Investigating Selective Exposure and Learning in Swedish Election Campaigns Using Panel Survey Data", *The International Journal of Press/Politics* 21.4 (2016); Alon Zoizner, Tamir Sheaffer, Laia Castro, Toril Aalberg, Ana S. Cardenal, Nicoleta Corbu, Claes de Vreese, Frank Esser, David Nicolas Hopmann, Karolina Koc-Michalska, Jörg Matthes, Christian Schemer, Sergio Splendore, James Stanyer, Agnieszka Stępińska, Václav Štětka, Jesper Strömbäck, Yannis Theocharis & Peter Van Aelst, "The Effects of the COVID-19 Outbreak on Selective Exposure: Evidence from 17 Countries. *Political Communication* 39:5 (2022).
- 89 James W. Potter, Media effects (Thousand Oaks 2012); Shehata (2024); Jesper Strömbäck, *Makt, medier och samhälle: En introduktion till politisk kommunikation* (Lund 2014);

- 90 Monika Djerf-Pierre & Adam Shehata, "Still an Agenda Setter: Traditional News Media and Public Opinion During the Transition From Low to High Choice Media Environments", *Journal of Communication*, 67:5 (2017); Maxwell E. McCombs & Donald L. Shaw, "The agenda-setting function of mass media", *Public Opinion Quarterly* 26:2 (1972); MacCombs & Valenzuela (2021).
- 91 Robert M. Entman, "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, 43:4 (1993); Shanto Iyengar, *Is anyone responsible? How television frames political issues* (Chicago 1991); Dietram A. Scheufele, "Framing as a theory of media effects", *Journal of Communication* 49:1 (1999).
- 92 Michael D. Slater, Adam Shehata & Jesper Strömbäck, "Reinforcing Spirals Model" i Jan Van den Bulck (red.) *The International Encyclopedia of Media Psychology* (2020); Patti M. Valkenburg & Jochen Peter, "The Differential Susceptibility to Media Effects Model: Differential Susceptibility to Media Effects Model", *Journal of Communication* 63:2 (2013).
- 93 Peter M Dahlgren, Adam Shehata & Jesper Strömbäck, "Reinforcing spirals at work? Mutual influences between selective news exposure and ideological leaning", *European Journal of Communication*, 34:2 (2019); Michael D. Slater, "Reinforcing Spirals Model: Conceptualizing the Relationship Between Media Content Exposure and the Development and Maintenance of Attitudes", *Media Psychology* 18:3(2015); Slater m.fl. (2020).
- 94 Adam Shehata, Dennis Andersson, Isabella Glogger, David N. Hopmann, Kim Andersen, Sanne Kruikemeier, & Johannes Johansson, "Conceptualizing long-term media effects on societal beliefs", *Annals of the International Communication Association* 45:1 (2021); Adam Shehata, Fabian Thomas, Isabella Glogger & Kim Andersen, "Belief maintenance as a media effect: A conceptualization and empirical approach", *Human Communication Research*, 50(1) (2024).
- 95 Valenzuela m.fl. (2023).
- 96 Adam M. Enders, Joseph E. Uscinski, Michelle I. Seelig, Casey A. Klofstad, Stefan Wuchty, John R. Funchion, Manohar N. Murthi, Kamal Premaratne & Justin Stoler, "The Relationship Between Social Media Use and Beliefs in Conspiracy Theories and Misinformation", *Political Behavior* 45 (2023)
- 97 Enders m.fl. (2023) s. 797.
- 98 Butter (2020); Jolley mfl. (2020); Stephen M. Smallpage, "Conspiracy thinking, tolerance, and democracy" i Joseph E. Uscinski (red.) *Conspiracy theories and the people who believe them* (Oxford 2019); Strömbäck m.fl. (2022).
- 99 Imhoff m.fl (2022b); Strömbäck m.fl. (2024).
- 100 Önnersfors 2024.
- 101 Hofstadter 1964, s. 171–174.
- 102 Strömbäck 2022, s. 73–86.
- 103 Leach & Probyn 2021.
- 104 Eco 2011, s. 42–43.
- 105 Önnersfors 2021, 37.
- 106 Dyrendal & Jolley 2021.
- 107 Dyrendal 2021, s. 10–11.
- 108 Petersen i Dyrendal 2024, s. 47–59.
- 109 Skollagen 2010.
- 110 Petersen i Dyrendal 2024, s. 50–51.
- 111 Skollagen 2010.
- 112 Lgr22 2024, online.
- 113 Skolverket 2024.
- 114 Lgr22 2024, online.
- 115 Berlin 1969.
- 116 Lgr22 2024, online.
- 117 Lgr22 2024, online.
- 118 Lgr22 2024, online.
- 119 Lgr22 2024, online.
- 120 Broman i Skolverket 2021, online.
- 121 Broman i Skolverket 2021, online.
- 122 Tianinen 2023.
- 123 Wahlström 2023.
- 124 Önnersfors 2023, online; Önnersfors 2024, s. 363–373.
- 125 Nygren & Ecker, 2024.
- 126 Nygren & Ecker, 2024, s. 12.
- 127 Önnersfors, 2024, 66–67.
- 128 Önnersfors 2024, 216, 255, 314.
- 129 Önnersfors 2024, 146, 344.
- 130 Franks 2013.
- 131 Önnersfors 2024, 90, 146, 221, 233–234, 369–370.
- 132 *New Internationalist* (2011).
- 133 Önnersfors 2024, s. 70, 115.
- 134 Petersen i Dyrendal 2024, s. 51.
- 135 Önnersfors 2024, s. 38, 220, 370.
- 136 Önnersfors 2024, s. 25–26, 252–253.
- 137 Önnersfors 2024, s. 187, 216, 255, 363.
- 138 Lgr22, online.
- 139 Segerstedtinstitutet 2024.
- 140 Katzin 2021, Önnersfors 2024, s. 364–366.
- 141 Önnersfors 2024, s. 206–215.
- 142 Steiner & Önnersfors 2024.
- 143 Internetstiftelsen 2022, online.
- 144 Molin i Dyrendal 2024, s. 63–77. Se även Bak Overskrifterne, hemsida och That's A Claim, hemsida.
- 145 Informed Health Choices, hemsida.
- 146 Frans 2023, s. 185.
- 147 Frans 2023, s. 192–193.
- 148 Bergane & Stabel Jørgensen i Dyrendal 2024, s. 80–98.
- 149 Dyrendal i Dyrendal 2024, s. 19–33. Se även Önnersfors 2021 och 2024.
- 150 Bergane & Stabel Jørgensen i Dyrendal 2024, s. 89–90.
- 151 Busterud och Stabel Jørgensen i Dyrendal 2024, s. 99–115.
- 152 Broman i Skolverket 2021, online.
- 153 Eikeseth i Dyrendal 2024, s. 117–135.
- 154 Chalmers Tekniska Högskola 2024), online.
- 155 Vowles 2024.
- 156 I det här kapitlet återvänder jag till fältmaterial från slutet av 1990-talet och texter från 2014–2022.
- 157 Annika Rabo, "Kan vi vaccineras mot konspirationsteorier?", *Nio-Fem. Tidskrift om arbetsliv & profession* Nr 2(2020a) s.20.
- 158 Det går däremot att ironiskt definiera sig själv som konspirationsteoretiker.
- 159 Richard Hofstadter, *Paranoid Style in American Politics and other Essays* (New York 1967).
- 160 Se vidare, Annika Rabo, "It has all been planned": Talking about us and powerful others in contemporary Syria", i Michael Butter & Maurus Reinkowski (red.), *Conspiracy Theories in the United States and the Middle East* (Berlin 2014) s. 212–227.
- 161 I början av den fredliga och folkliga resningen i Syrien hördes konspirationsspråk bara från regimen. Men allteftersom landet sjönk ned i blodiga och mycket brutala konflikter återkom konspirationsspråk från olika håll. Den syriska regimen föll hastigt och oväntat i december 2024 efter en militär offensiv från olika oppositionsgrupper. Eufori och glädje i Damaskus och andra storstäder blandades med oro för framtiden. Regimtrogna syrier och länder allierade med det syriska styret menade att Västmakter och Israel konspirerat för att störta regimen. Förvånansvärt litet konspirationsspråk har uttryckts i breda syriska läger den första tiden efter regimens fall.

- 162 Anastasiya Astapova, Eiríkur Bergmann, Asbjörn Dyrendal, Annika Rabo, Kasper Grotle Rasmussen, Hulda Thórisdóttir, Andreas Önnersfors, *Conspiracy Theories and the Nordic Countries* (London 2021) s. 21–25.
- 163 Se till exempel Michael Butter, *The Epitome of Evil: Hitler in American Fiction, 1939–2002* (New York 2009), och Peter Knight, *Conspiracy Culture: From the Kennedy Assassination to "The X-Files"* (London 2000).
- 164 Michael Butter & Peter Knight, "General introduction", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 5.
- 165 Todor Hristov, Andrew McKenzie-McHarg, Alejandro Romero-Reche, "Introduction", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 12–13.
- 166 Stef Aupers & Jaron Harambam, "Rational Enchantments. Conspiracy theory between secular scepticism and spiritual salvation", i Asbjörn Dyrendal, David G. Robertson & Egil Asprem (red.), *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Leiden 2019) s. 58.
- 167 Christopher F. Roth, "Ufology as anthropology. Race, extra-terrestrials, and the occult", i Debora Battaglia (red.), *E.T. Culture. Anthropology in Outerspaces* (Durham North Carolina 2005) s. 38–93.
- 168 Jaron Harambam, *Contemporary Conspiracy Culture. Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability* (Abingdon 2020).
- 169 Astapova med flera (2021).
- 170 <https://connorresearchnetwork.one/>
- 171 Se Annika Rabo, "Conspiracy Theory as occult cosmology in anthropology", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020 b) s. 81–93.
- 172 E.E. Evans-Pritchard, *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Oxford 1976).
- 173 Jeanne Favret-Saada, *Deadly Words. Witchcraft in the Bocage* (Cambridge 1980).
- 174 Jean S. La Fontaine, *Speak of the Devil. Tales of Satanic Abuse in Contemporary England* (Cambridge 1980).
- 175 Astapova m fl (2021) s. 33–34.
- 176 Astapova m fl (2021) s. 33–34
- 177 Se till exempel Lillian Öhrström, *Sex, lögn och terapi* (Stockholm 1996) och Jan Guillou *Häxornas försvarare* (Stockholm 2002).
- 178 Eva Lundgren, *La de små barn komme till meg. Barns erfaring med sexuella och rituella övergrep* (Oslo 1994).
- 179 Rabo (2020a) s. 25.
- 180 Astapova med flera (2021) s. 95–96.
- 181 Mahitab Ezz El Din, Emma Ricknell, Andreas Önnersfors, "LVU, koranbränningar och påverkan: hur kan medierna hantera desinformation om Sverige?" Konferensbidrag 15–17 november 2023, (Kalmar, 2023).
- 182 Rabo (2020a) s. 24.
- 183 Mark Deuze, *Media Life* (Cambridge 2012) s. XIII.
- 184 Stef Auper, Dana Craciun, Andreas Önnersfors, "Media and Transmission. Introduction", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 387.
- 185 Alvin Toffler, *The Third Wave* (London 1980).
- 186 Se till exempel Simona Stano, "The Internet and the spread of conspiracy content", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 483–496, Hugo Leal, "Networked disinformation and the lifecycle of online conspiracy theories", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s.497–511 och Kiril Avramov, Vasily Gatov & Ilya Yablokov, "Conspiracy theories and fake news", i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 512–524.
- 187 Jean Comaroff & John Comaroff, "Occult economies and the violence of abstraction. Notes from the South Africa postcolony", *American Ethnologist*, Vol 26, No 2 (1999) s. 279–303.
- 188 Heike Behrend, "The rise of occult powers, AIDS and the Roman Catholic Church in Western Uganda", *Journal of Religion in Africa*, 37 (2007) s. 41–58.
- 189 Mathijs Pelkmans & Rhys Machold, "Conspiracy theories and their truth trajectories", 2011.
- 190 <https://www.transparency.org/en/about>
- 191 Harry G. West West & Todd Sanders, "Power revealed. Conspiracy. Ethnographies of Suspicion in the New World Order (Durham, North Carolina 2003) s. 1–37.
- 192 Rabo (2020 b) i Michael Butter & Peter Knight (red.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Abingdon 2020) s. 81–93.
- 193 Boyer, "Conspiracy. History, and Therapy at a Berlin 'Stamm-tisch'", *American Ethnologist* 33: 3, (2006) s. 327–339.
- 194 Elzbieta Drazkiewicz & Annika Rabo, "Conspiracy theories", i Hillary Callan (red.) *The International Encyclopedia of Anthropology* (2020 Hoboken New Jersey) s. 4.
- 195 Matthew Carey, *Mistrust. An Ethnography Theory* (Chicago 2017).
- 196 Claude Lévi-Strauss, *Totemism* (Harmondsworth 1969) s. 89.
- 197 Geoffrey Cubitt, *The Jesuit Myth: Conspiracy Theory and Politics in the Nineteenth-Century France* (Oxford 1993) s. 1.
- 198 Rabo (2020 a) s. 25.
- 199 Se till exempel EU DisinfoLab (<https://www.disinfo.eu/>), Forskningsprojektet "Kunskapsresistens: Orsaker, konsekvenser och motmedel" som leds av Åsa Wikforss, (<https://www.rj.se/bidrag/2018/kunskapsresistens-orsaker-konsekvenser-och-motmedel/>), Ett undervisningsprojekt från Linköpings universitet, (<https://liu.se/artikel/fran-fake-till-facts-virtuell-praktik-for-att-trana-upp-formaga-att-undervisa-om-konspirationsteorier->), se också Myndigheten för psykologiskt försvar (<https://mpf.se/om-oss/vart-uppdrag>)
- 200 <https://projekt.ht.lu.se/conspirations/> och Andreas Önnersfors rapport för Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (<https://www.msb.se/contentassets/555542e57381475cb26d6862dc7a543a/msb-studie.pdf>)
- 201 Elzbieta Drazkiewicz, "Study conspiracy theories with compassion", *Nature*, Vol 603, 31 March (2022) s. 765.
- 202 Toril Moi, *Språk och uppmärksamhet* (Stockholm 2017).
- 203 "nescio plura vobis dicere, sed tota Christianitas est per Judaeos et pessimus nos intoxicare" Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev SDHK no. 5883, DS no. 4665. << <https://riksarkivet.se/sdhk> >>
- 204 Mirosław Kofka & Grzegorz Sędek, "Conspiracy Stereotypes of Jews during Systematic Transformation in Poland", *International Journal of Sociology* 35:40 (2005) s. 42.
- 205 Peter Glick, "Sacrificial Lambs dressed in wolves' clothing: Envious prejudice, ideology, and the scapegoating of Jews" i L. S. Newman & R. Erber (red.) *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (London: 2002); Peter Glick, "Choice of Scapegoats" i J. F. Dovidio, P. Glick & L. A. Rudman (red.) *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (Malden 2005).
- 206 För en översikt se Kjetil Braut Simonsen, "Antisemitism and Conspiracy" i Michael Butter & Peter Knight (red.) *Routledge handbook of Conspiracy Theories* (London 2020).
- 207 Karen M. Douglas, Joseph E. Uscinski, Robbie M. Sutton, Aleksandra Cichocka, Turkay Nefes, Chee Siang Ang, Farzin Deravi, "Understanding Conspiracy Theories", *Political Psychology* 50 (2019) s. 4.
- 208 Henrik Bachner och Pieter Bevelander, *Antisemitism i Sverige: En jämförelse av attityder och föreställningar 2005 och 2020* (Stockholm 2021) s.23–24.

- 209 <<https://holocaustremembrance.com/resources/arbetsdefinition-av-antisemitism>> Definitionen kompletteras med ett antal exempel som syftar till att "med beaktande av den övergripande kontexten" illustrera hur antisemitism kan komma till uttryck. Ett stort antal länder, däribland Sverige, har ställt sig bakom IHRA:s arbetsdefinition som emellertid också är föremål för en kritisk diskussion, framför allt eftersom det uppfattas som att ovannämnda exempel syftar till eller kan användas för att förhindra kritik av Israel.
- 210 <<https://jerusalemdeclaration.org/>>
- 211 Citerad i Bachner och Bevelander (2020) s. 23.
- 212 Se diskussionen i Bachner och Bevelander (2020) s.23–24.
- 213 Se till exempel bidragen i Jonathan Adams & Cordelia Heß (red.), *The Medieval Roots of Antisemitism: Continuities and Discontinuities from the Middle Ages to the Present Day* (Oxford & New York 2020).
- 214 Se till exempel Johannes Heil, "Gottesfeinde" – "Menschenfeinde": *Die Vorstellung von jüdischer Weltverschwörung (13. bis 16. Jahrhundert)* (Essen 2006) s. 56–66.
- 215 Elsa Murmursztejn, "La hantise de la téléologie dans l'historiographie médiévale de l'hostilité antijuive", *Revue d'histoire modern & contemporaine* 62 (2015).
- 216 Se till exempel Ulrich Wilcken, Zum Alexandrinischen Antisemitismus (Leipzig 1909) och David Nirenberg, *Anti-Judaism: The Western Tradition* (New York & London 2013) s. 13–47.
- 217 David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton & Oxford 2015) s. 231–245; Tzafir Barzilay, *Well-Poisoning Accusations in Medieval Europe: 1250–1500*, doktorsavhandling, Colombia University (2017).
- 218 Barzilay 2017.
- 219 Heil (2006) s. 250–272.
- 220 Barbara Newman, "The Passion of the Jews of Prague: The Pogrom of 1389 and the Lessons of a Medieval Parody", *Church History* 81:1 (2012).
- 221 Stephen Bowd, "Tales from Trent: The Construction of 'Saint' Simon in Manuscript and Print, 1475–1511" i Alison K. Frazier (red.), *The Saint Between Manuscript and Print: Italy 1400–1600* (Toronto 2015).
- 222 Se Magda Teter, *Blood Libel: On the Trail of an Antisemitic Myth* (Cambridge, Massachusetts & London 2020).
- 223 För Kutaisi se Stefan B. Kirmse, "Russian imperial borderlands, Georgian Jews, and the struggle for 'justice' and 'legality': blood libel in Kutaisi, 1878–80", *Central Asian Survey* (2024). Polná analyseras i Jiří Kovtun, *Tajuplná vražda: případ Leopolda Hilsnera* (Prag 1994) och Helmut Walser Smith behandlar Konitz i *The Butcher's Tale: Murder and Anti-Semitism in a German Town* (New York 2002). Robert Weinberg skriver om rättegången i Kiev i *Blood Libel in Late Imperial Russia: The Ritual Murder Trial of Mendel Beilis* (Bloomington 2014).
- 224 Se Daniel M. Vyleta, *Crime, Jews and News: Vienna 1895–1914* (New York & Oxford 2007).
- 225 Se Vyleta (2007) s. 47–52, 57–62.
- 226 För judarna som en symbol för den moderna storstaden se Bodo Kahmann, *Feindbild Jude, Feindbild Großstadt: Antisemitismus und Großstadtfeindschaft im völkischen Denken*, doktorsavhandling framlagd vid Georg-August-Universität (Göttingen 2016).
- 227 "[...] der jüdische Geist, das jüdische Bewusstsein hat sich der Welt bemächtigt." Wilhelm Marr, *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum: Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet* (Bern 1879) s. 33.
- 228 "Kein moderner Kapitalismus, keine moderne Kultur ohne die Versprengung der Juden über die nördlichen Länder des Erdballs!" Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (Leipzig 1911) s. viii. Karl Marx hade redan 1843 kopplat "vardagsjudarna" (*Alltag-juden*) till uppkomsten av det kapitalistiska systemet, något som hade sin grund i att "judarna" alltid drevs av "praktiska behov" och "egenmyttan". Kristendomen hade nu anammats samma attityd: "Kristendomen uppstod ur judendomen. Den har åter upplöst sig i judendomen (Das Christentum ist aus dem Judentum entsprungen. Es hat sich wieder in das Judentum aufgelöst)". Karl Marx, "Zur Judenfrage" i Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke*, Band 1 (Berlin 1976). Citat på s. 376.
- 229 Bland annat Emanuel Swedenborg ansågs ingå i konspirationen: "Detta är vad jag kallar Swedenborgs skenbara system. Det är lätt att se hur det är tillräckligt för att anhängarna ska kunna utplåna all sann kristendom i deras lättlurade [offers] sinnen och ta sitt Nya Jerusalem till förevändning för de revolutioner som [...] måste störta alla altaren och troner som existerar [...] under kyrkan och dagens regeringar. (Tel est ce que j'appelle le système apparent de Swedenborg. On voit assez comment il suffit aux adeptes, pour effacer tout le vrai Christianisme dans l'esprit de leurs dupes, et pour faire de leur nouvelle Jérusalem le prétexte de ces révolutions qui [...] doivent [...] renverser tous les autels et tous les trônes existans sous [...] sous l'Eglise et les gouvernemens du jour)." Abbé Bariel, *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobisme* 2: a utgåvan (Hamburg 1803) s. 137.
- 230 Claus Oberhauser, "Simonini's letter: the 19th century text that influenced antisemitic conspiracy theories about the Illuminati", *The Conversation* 31/3 (2020) << <https://theconversation.com/simoninis-letter-the-19th-century-text-that-influenced-antisemitic-conspiracy-theories-about-the-illuminati-134635>>>
- 231 En avskrift publicerades först i "Souvenirs du P. Grivel sur les PP. Baruel et Feller", *Le Contemporain: Revue Catholique* 3:15 (1878) s. 58–61. Originalbrevet har aldrig påträffats men den tyske historikern Claus Oberhauser har i arkiv funnit belägg för att Baruel faktiskt fick ett brev om judiska konspirationer från Simonini. Oberhofer (2020).
- 232 Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The myth of the Jewish world-conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (New York & Evanston 1967) s. 33–40.
- 233 "Die weisen Männer unseres Volkes leiten den Kampf seit Jahrhunderten, und Schritt um Schritt erhebt sich das Volk Israels von seinem Sturz, und gewaltig ist die Macht geworden, die is offen und geheim ausübt bereits über die Throne und Völker [...]. Wenn alles Gold der Erde unser ist, ist alle Macht unser. Dann ist die Verheißung, die Abraham gegeben ward, erfüllt. Das Gold ist das neue Jerusalem – es ist die Herrschaft der Welt. Es ist Macht, es ist Vergeltung, es ist Genuß – also Alles, was die Menschen fürchten und wünschen." John Retcliffe, *Biarritz*, Band I (Berlin 1876) s. 166–167.
- 234 Armin Pfahl-Traughber, *Der antisemitisch-antifreimaurerische Verschwörungsmythos in der Weimarer Republik und im NS-Staat* (Wien 1993) s. 10.
- 235 Theodor Fritsch, *Antisemiten-Kathechismus: Eine Zusammenstellung des wichtigsten Materials zum Verständnis der Judenfrage* (Leipzig 1893) s. 385–392.
- 236 Första avsnittet publicerades 11/2 1872 och det sista 20/8 samma år. Kopplingen till den katolska politiska rörelsen i Österrike som tidningen representerade är säkert ingen slump. Leo XIII gav i tysthet ett starkt stöd till den framväxande antisemitiska rörelsen i Österrike vid denna tid. Se David I. Kertzer, *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York 2001) s. 186–204.
- 237 "tajnou společností, jež po celé zemi rozvětvena jsouc, neunavně působí. Tou společností jest jednota židů [...]. V poslední době organizovala se jednota pevněji a pevněji a svolila si rozličné středy, z nichž soustavně provádí svou politiku, všem národům záhubnou. Její hlavním cílem jest: 1. organizování šidby bursovní tak, aby se stala nástrojem k stálému vylopotování křesťanského kapitálu, 2. šíření nevěry a zkázy mravů špatným tiskem a špatnou románovou literaturou mezi množstvím lidu, 3. smíšené otázky politických se socialními a pokažení obou naukami protináboženskými." Internacionála: U Garibaldiho", *Čech* 1/12 (1872).
- 238 Arsène Darmesteter, "Lettres des Juifs d'Arles et de Constantinoble (1489)", *Revue des études juives* 1:1 (1880).
- 239 "Vous dites qu'on veut prendre vos bien: faites vos enfans Marchants, et par le moyen du trafic vous aurez peu à peu tout le leur. Vous vous plainés qu'ils tantent contre vos vies: faites vos enfans Medecins et Apotocaires: qui leur fairont perdre la leur sans crain-

- dre de punition. A ce que dites qu'ils détruisent vos Sinagoges: tachez que vos enfants viennent Chanoyes, et Clercs, pource qu'ils ruineront leur Eglise." *Darmesteter* (1880) s. 122.
- 240 Isidore Loeb, "La correspondance des Juifs d'Espagne avec ceux de Constantinople", *Revue des études juives* 15:30 (1887). För den spansk-portugisiska 1500-talskontexten se Francois Soyer, "The Anti-Semitic Conspiracy Theory in Sixteenth-Century Spain and Portugal and the Origins of the Carta de los Judíos de Constantinopla: New Evidence", *Sefard* 74:2 (2014).
- 241 Cohn (1967) s. 45.
- 242 E. A. Chabauty, *Les Juifs, nos maîtres! Documents et développements nouveaux sur la question juive* (Paris 1882) s. 59–171.
- 243 Léon Meurin, *La Franc-Maçonnerie: Synagogue de Satan* (Paris 1893) s. 464.
- 244 Kertzner (2001) s. 133–151.
- 245 Se till exempel Peter Jamison & Valerie Strauss, "D. C. lawmaker says recent snowfall caused by 'Rothschilds controlling the climate'", *Washington Post* 18/3 (2018); Daniel Allington & Tanvi Joshi, "What Others Dare Not Say: An Antisemitic Conspiracy Fantasy and Its YouTube Audience", *Journal of Contemporary Antisemitism* 3:1 (2020); Katie Cohen, Lisa Kaati, Björn Pelzer, Antisemitism in Social Media: Conspiracies, Stereotypes, and Holocaust Denial, FOI-R-5198-SE (Stockholm 2021) s. 19.
- 246 Texten var till stora delar ett plagiat av en fransk satirisk pamflett från 1854 av Maurice Joly, *Dialogue aux enfers entre Machiavel et Montesquieu*, som hade udden riktad mot Napoleon III och saknade ett antisemitiskt budskap. För tillkomsthistorien se till exempel Cohn (1967) och Cesare G. De Michelis, "Il manoscritto inesistente: la storia e gli archivi" i Marina Caffiero & Micaela Procaccia *Vero e falso: L'uso politica della storia* (Rom 2008).
- 247 Pfahl-Traughber (1993) s. 37–39.
- 248 Se till exempel Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Cambridge & London 2006).
- 249 Randall L. Bytwerk, "Believing in 'Inner Truth': The Protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda", *Holocaust and Genocide Studies* 29:2 (2015).
- 250 Otto Friedrich, *Die Weisen von Zion: Das Buch der Fälschungen* (Lübeck 1920).
- 251 Goebbels citerad i Bytwerk (2015) s. 212–213.
- 252 Ibid s. 213.
- 253 För en analys av svenska förhållanden se Håkan Blomqvist, *Myten om judebolsjevismen: Antisemitism och kontrarevolution i svenska ögon* (Stockholm 2013).
- 254 Timothy Snyder, *Den blodiga jorden: Europa mellan Hitler och Stalin* (Stockholm 2010) s. 384–388.
- 255 Snyder (2010) s. 403–406; Jonathan Brent & Vladimir Naumov, *Stalins sista brott: Komplotten mot de judiska läkarna 1948–1953* (Nora 2003).
- 256 Igor Lukes, Rudolf Slansky: *His Trials and Trial*, Cold War International History Project Working Paper 50 (Washington 2006).
- 257 Snyder (2010) s. 402.
- 258 "Protistátní spiklenecké centrum bylo spojeno s vládnoucími kruhy západních imperialistů prostřednictvím různých jejich agentů, kteří byli členy mnou vedeného centra. Byli to agenti, kteří v různých dobách navázali spolupráci s francouzskou, anglickou a především americkou špionážní službou. Bylo dále spojeno s imperialisty tím, že někteří členové protistátního spikleneckého centra spolupracovali s různými mezinárodními organizacemi ovládanými americko-anglickými imperialisty. Byly to například organizace sionistické a organizace svobodných zednářů." <<https://www.politicképrocesy.cz/cs/proces-se-slanskym/den-1-31GbG#top>>
- 259 Lukes (2006) s. 59.
- 260 Snyder (2010) s. 411–413.
- 261 Simonsen (2020) s. 15.
- 262 Simonsen (2020) s. 13–14.
- 263 Se Andreas Önnersfors, "Der grosse Austausch: Conspiratorial frames of terrorist violence in Germany" i Andreas Önnersfors och André Krouwel (red.) *Europé: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe* (London & New York 2021).
- 264 Armin Langer, "The Eternal Georg Soros: The rise of an antisemitic and Islamophobic conspiracy theory" i Önnersfors & Krouwel (2021); Ľubomír Zvada, "Anti-Soros Conspiracy Rhetoric in Slovak Parliamentary Discourse: Actors, Narratives, and Implications", *Politické vedy* 25:2 (2022); Iga Merkle, *Soros conspiracy theories in Poland: When recycled hatreds meet social media and generational politics*, doktorsavhandling framlagd vid McMaster University (Hamilton, Ontario 2023).
- 265 Se till exempel Esther Webman, "Rethinking the Role of Religion in Arab Antisemitic Discourses, Religions 10 (2019); Evin Ismail, *The Antisemitic Origins of Islamist Violence: A Study of the Muslim Brotherhood and the Islamic State* (Uppsala 2022) och Kiki Santing, "Conspiracy Theories and Muslim Brotherhood Antisemitism under Sadat", *Religions* 13 (2022).
- 266 Se till exempel Anti-Defamation League (ADL), *Unraveling Anti-Semitic 9/11 Conspiracy Theories* (2003) <<https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/combating-hate/anti-semitic-9-11-conspiracy-theories.pdf>>; ADL, *Antisemitic Conspiracies About 9/11 Endure 20 Years Later* (2021) <<https://www.adl.org/resources/report/antisemitic-conspiracies-about-911-endure-20-years-later>>.
- 267 "Why Iran Believes the Militant Group ISIS Is an American Plot", *Time Magazine* 19/7 2014 <<https://time.com/2992269/isis-is-an-american-plot-says-iran/>>; "IS is complot van zionisten", *De Standaard* 14/8 2014 <<https://www.standaard.be/cnt/dmf20140813_01216859>>>
- 268 Resultaten presenterades samma år i en rapport. Henrik Bachner och Jonas Bring, *Antisemitiska attityder och föreställningar i Sverige* (Stockholm 2005).
- 269 Bachner och Ring (2005) s. 49.
- 270 De övergripande resultaten är publicerade och analyserade i Bachner och Bevelander (2021).
- 271 Föreningen Vetenskap och Folkbildning, *VoF-undersökningen* 2021 (2021).
- 272 András Kovács & György Fischer, *Antisemitic prejudices in Europe: Survey in 16 European countries* (Budapest 2021).
- 273 2005: Cronbach's alpha = 0,855; 2020: Cronbach's alpha = 0,864.
- 274 Jesper Strömbeck, "Konspiratorisk läggning hos svenska folket" i Ulrika Andersson, Henrik Oscarsson, Björn Rönnerstrand & Nora Theorin (red.) *Du sköna nya värld* (Göteborg 2020) s. 77; 82.
- 275 Se, till exempel, H. Darwin, N. Neave & J. Holmes, "Belief in conspiracy theories. The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy." *Pers. Individ. Dif.* 50 (2011) s. 1289–1293; Asbjørn Dyrendal, Leif Kennair & Mons Benedixen, "Predictors of belief in conspiracy theory: The role of individual differences in schizotypal traits, paranormal beliefs, social dominance orientation, right wing authoritarianism and conspiracy mentality", *Personality and Individual Differences* 173 (2021); Hilmar Grabow & Anne Rock, "Conviction in the absence of proof: Conspiracy mentality mediates religiosity's relationship with support for COVID-19 conspiracy narratives", *Frontiers in Psychology* 14 (2023) s. 3.
- 276 Erin C. Cassese, Christina E Farhart & Joanne M. Miller, "Gender Differences in COVID-19 Conspiracy Theory Beliefs", *Politics & Gender* (2020); Gary Popoli & Angel Longus, "Gender Differences and the Five Facets of Conspiracy Theory", *International Journal of Psychological Studies* 13:3 (2021); Peter Halama & Peter Teličák, "Dimenzie temnej štvorice ako prediktory príklonu ku konšpiračným presvedčeniam s COVID-19" i Vladimír Čavojová & Peter Halama (red.), *Prežívanie a dôsledky pandémie COVID-19 na Slovensku Pohľad sociálnych vied* (Bratislava 2022) s. 56.
- 277 Daniel Jolley, Karen M. Douglas, Yvonne Skipper, Eleanor Thomas & Darel Cookson, "Measuring adolescents' beliefs in conspiracy theories: Development and validation of the Adolescent Conspiracy Beliefs Questionnaire (ACBQ)", *British Journal of Developmental Psychology* 39 (2021) s. 15.

- 278 Se till exempel Jan-Willem van Prooijen, "Why Education Predicts Decreased Belief in Conspiracy Theories", *Applied Cognitive Psychology* 31 (2017).
- 279 Pilch m.fl. (2023) s. 8.
- 280 Bachner & Bevelander (2021) s. 63. Påståendena som ingick i detta index var: "Judarna har för stort inflytande i världen idag", "Judarna styr USA:s utrikespolitik", "Judarna har stort inflytande över världsekonomin", "Judarna har stort inflytande över medierna", "Förföljelsen och hatet mot judarna är delvis judarnas eget fel", "Judarna korsfäste Kristus och deras lidande är ett straff för detta brott", "Judarna utnyttjar nazisternas judeutrotning (Förintelsen) i ekonomiska och politiska syften" och "Judarna tror att de är de enda som har lidit (i historien)". Ibid s. 62.
- 281 Det Israel-relaterade indexet består av respondenternas ställningstaganden till tre frågpåståenden: "På grund av Israels politik tycker jag alltmer illa om judar", "Så länge Israel finns kan vi inte få fred i världen" samt "Israels politik kännetecknas av en i Gamla Testamentet rotad hämndlystnad (öga för öga, tand för tand)".
- 282 Den första gruppen består av svarspersoner som ligger under värdet av den tredje kvartilen på båda indexen, den andra utgörs av respondenter som tangerar eller ligger över värdet av den tredje kvartilen på indexet för makt och inflytande men under värdet av den tredje kvartilen på det Israel-relaterade indexet, den tredje gruppen utgörs av personer som ligger under värdet av den tredje kvartilen på indexet för makt och inflytande men tangerar eller ligger över värdet på den tredje kvartilen på det Israel-relaterade indexet och den tredje kvartilen utgörs av personer som tangerar eller ligger över värdet av den tredje kvartilen på båda indexen.
- 283 Resultaten från undersökningen kommer att publiceras i en separat rapport i slutet av 2025.
- 284 Daniel Jolley, Karen M. Douglas, Yvonne Skipper, Eleanor Thomas & Darel Cookson, "Measuring adolescents' beliefs in conspiracy theories: Development and validation of the Adolescent Conspiracy Beliefs Questionnaire (ACBQ)", *British Journal of Developmental Psychology* 29 (2021).
- 285 Önnersfors (2024) s. 120–121. Se även Susan Neiman, *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy* (Princeton & Oxford 2002).
- 286 David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel: Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör 2012). Asplund lanserade begreppet tankefigur i Teorier om framtiden (Stockholm 1979) s. 146–170.
- 287 Därtill kan man tänka sig fatalistisk kausalitet, en position som utgår från att det som sker har en högre mening, men är opåverkat av mänskligt handlande, och *slumpmässig kausalitet* som ser det som händer som meningslöst och oberoende av mänsklig påverkan. Hedenblad (2012) s. 21–23.
- 288 Daniel Jolley, Karen M. Douglas & Robbie M. Sutton, "Blaming a Few Bad Apples to Save a Threatened Barrel: The System-Justifying Function of Conspiracy Theories", *Political Psychology* 39:2 (2018).
- 289 Jan-Willem van Prooijen & Karen M. Douglas, "Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations", *Memory Studies* 10:3 (2017); Jan Willem van Prooijen, "An Existential Threat Model of Conspiracy Theories", *European Psychologist* 25:1 (2020).
- 290 Se diskussionen i Jonathan Adams och Cordelia Heß, "Volcanic Archives: Towards a Direct Comparison of Pre-Modern and Modern forms of Antisemitism" i Adams & Heß (2020).
- 291 Robert Chazan, "The Role of Medieval Northern Europe in Generating Virulent Anti-Jewish Imagery" i Adams & Heß (2020) s. 105.
- 292 Thomas of Monmouth, *The Life and Miracles of St William of Norwich* (Cambridge 1896) s.93–94.
- 293 Det finns endast en bevarad handskrift (sannolikt en avskrift som gjordes något decennium efter färdigställandet) som förvarades från tidigt 1700-tal i en församling i Suffolk innan det köptes av Cambridges universitetsbibliotek i början av 1890-talet. Texten publicerades först 1896. John M. McCulloh, "Jewish Ritual Murder: William of Norwich, Thomas of Monmouth, and the Early Dissemination of the Myth", *Speculum* 72:3 (1997) s. 710. För övrigt, förefaller det inte heller som att Thomas var bekant med den antike historikern Posidonius berättelse om att "judarna" vart
- sjunde år fångade en grek, gödde honom och därefter åt upp delar av honom eller den kristne historikern Socrates påstående att judar i syriska Inmestar skulle år 415 ha korsfäst och dödat en kristen pojke. Gavin I. Langmuir, "Thomas of Monmouth: Detector of Ritual Murder", *Speculum* 59:4 (1984) s. 822–827.
- 294 Volker Neuhaus, *Der zeitgeschichtliche Sensationsroman in Deutschland 1855–1878: 'Sir John Retcliffe' und seine Schule*, (Berlin 1980) s. 95.
- 295 Umberto Eco, *Begravningsplatsen i Prag* (2011) s. 100. I romanen berättar Simonini om sin idé för Goesche som emellertid stjal konceptet och använder det i Biarritz.
- 296 Önnersfors & Krouwel (2021) s. 15.
- 297 E. M. Rose, *The Murder of William of Norwich: The Origins of the Blood Libel in Medieval Europe* (Oxford & New York 2015).

Konspirationsteorier – varför uppstår de, vem tror på dem och hur påverkar de samhället?

Vi lever i en tid där konspirationsteorier blivit en allt mer påtaglig del av det offentliga samtalet. Den här antologin samlar fyra forskare som från olika håll försöker förstå detta komplexa fenomen.

Jesper Strömbäck undersöker sambandet mellan människors psykologiska benägenhet att tro på konspirationer, och deras medievanor – särskilt i en digital värld där sociala medier förändrat hur idéer sprids. Andreas Önnarfors tar med oss in i skolans värld och visar hur konspirationsteorier påverkar undervisning och lärarrollen – och hur man som pedagog kan möta dem. Annika Rabo ger ett antropologiskt perspektiv på det hon kallar konspirationsprat. Med utgångspunkt i fältarbete i Mellanöstern reflekterar hon kring vår tids oro för konspirationer. I det avslutande kapitlet visar Oscar Österberg hur antisemitiska konspirationsteorier sett ut genom historien, och vad som påverkar benägenheten att tro på dem i dag.